
С. Кульчицький

ГОЛОДОМОР-33: СТАЛІНСЬКИЙ ЗАДУМ ТА ЙОГО ВИКОНАННЯ

У Конвенції ООН геноцид визначається як дії, здійснювані з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку. Представники СРСР домоглися виключення соціальної групи з цього переліку, тому що намір нищення класів лежав в основі радянської ідеологічної доктрини.

Маючи справу з “ампутованим” визначенням людських спільнот, що підпадають під дію Конвенції ООН про геноцид, дослідники проблеми Голодомору–33 потрапили в пастку. Адже треба довести, що українські селяни гинули через те, що були українцями, а не селянами. Це не відповідає дійсності: вони гинули не через те, що були українцями, так само і не через те, що були селянами. Вони гинули як українські селяни, які за півтора десятиріччя до цих подій боролися з усіма владами за землю і волю, а тепер відстоювали право на самостійне господарювання.

Є й інша перепона на шляху ідентифікації найбільшого сталінського злочину. Конвенція ООН про геноцид не цікавиться логікою злочину, тобто причинами і мотивами нищення людських груп. Треба довести тільки те, що злочинець мав намір знищити певну групу. Нищення людських спільнот без завчасно обдуманого наміру, наприклад, через недосвідченість або необережність, не вважається тим злочином, який підпадає під визначення геноциду.

Принципові засади і практика здійснення національної політики Кремля в існуючій літературі не осмислені належним чином. Під покрівлю такого гігантського соціального катаклізму, як суцільна колективізація сільського господарства, переслідування за ознакою національної приналежності ставали непомітними. Проте радянська влада якраз від початку 30-х рр. перейшла до репресування представників окремих національностей в тих місцях компактного проживання, які вважалися небажаними під кутом зору державної безпеки. Практика примусових переселень тривала аж до другої половини 40-х рр., розпочавшись і закінчившись українцями (в 1932 р. – на Кубані, в 1944-1946 рр. – на території, що відійшла до Польщі).

В сталінській державі не нищили людей через небажане етнічне походження. Показово, однак, що конфіскація продовольства під виглядом хлібозаготівель з метою створення умов, несумісних з життям, була застосована Кремлем проти сільського населення УСРР і Кубані. На відміну від індивідуальних репресій, які могли дозуватися, цей вид репресій створював ситуацію голоду на заблокованій звідусіль території, наслідком якої ставала певна кількість жертв, завчасно невідома для

організаторів голоду ні за кількістю, ні за демографічним або національним складом. Але на національну спрямованість геноциду вказує та обставина, що заблокованою з метою організації повального голоду територією були два адміністративно-політичні утворення, в яких чисельність українських громадян переважала дві третини.

Українські селяни, які не приймали колгоспного ладу, були серцевиною українського народу, який мав великий досвід визвольної боротьби і спромігся використати в 20-х рр. радянську форму державності як плацдарм для можливого у майбутньому відділення від Росії. Ось проти такого майбутнього й був спрямований терор голодом.

Як бачимо, обґрунтування формули звинувачення у геноциді для прокурора виявилось б непростою справою. Але питання про Голодомор-33 в Україні не ставиться у практичну площину. Вже не існує ні людей, які вчинили злочин, ні державних інститутів, за допомогою яких ці люди організували геноцид, ні самої держави. Кваліфікуючи дії вищого компартійно-радянського керівництва СРСР у 1932-1933 рр. під кутом зору Конвенції ООН "Про попередження злочину геноциду і покарання за нього", ми звертаємо увагу світової громадськості на проблему винесення уроків з сталінського злочину, а не покарання за нього. Завдання істориків полягає тільки в тому, щоб показати зсередини те, що сталося в Кремлі і в тогочасній Україні, тобто в УСРР і на Кубані. Будь-яка неупереджена людина повинна відчути всю мерзенність і страхітливність того, що сталося. Якщо вчені будуть переконливими у висновках, світова громадськість зможе по справедливості оцінити історичний досвід комуністичного будівництва в СРСР, яке супроводжувалося масовим терором в його різних формах, в тому числі – терором голодом. Уроки історії повинні бути осмислені і в сучасній Україні, де все ще функціонує комуністична партія, і в усьому світі.

Про характер голоду 1932-1933 рр. Геноцид громадян України, спричинений, звичайно ж, не їх етнічним походженням, а претензіями на власну державність у централізованій тоталітарній імперії, відбувався на тлі глибокої соціально-економічної кризи і огортався з боку влади багатьма маскувальними нашаруваннями. Деякі історичні події, що наклалися на сталінський терор голодом, були пов'язані з примусовою колективізацією сільського господарства і спричиненою нею кризою. У кризовій ситуації українські претензії на державність здалися Сталіну стократ небезпечнішими. А він завжди волів діяти на випередження, не чекаючи можливих викликів своїй владі і становищу в партії. Деякі маскувальні нашарування спеціально створювалися сталінською командою, яка знищувала українців здебіль-

шого руками самих українців, а тому потребували переконливого легендування звинувачення своєї людиноненависницької політики.

Жертви і свідки голоду, які вижили, аніскільки не сумнівалися в тому, що радянська влада мала намір знищити їх. Вони передали свої емоції й судження історикам діаспори, і у світовій історіографії стали поширюватися перші оцінки Голодомору–33 як геноциду. Такі оцінки не спиралися на документальну базу і були з недовірою зустрінуті багатьма вченими. Коли з'явилися документи, недовіра залишилася. Істориків важко збити з позицій, на яких вони утвердилися.

Піддавався сумніву навіть штучний характер голоду 1932-1933 рр. Професор Західного Віргінського університету М.Таугер ще в 1991 р. у західних наукових журналах і в 1996 р. у багатотомному виданні "Россия, XX век" (під редакцією Ю.Афанасьєва) висловився проти тверджень Р.Конквеста і Дж.Мейса, які в його інтерпретації мали такий вигляд: сталінське керівництво встановило дуже завищені обсяги хлібозаготівель в Україні і в регіонах, населених козаками (Північний Кавказ) та німцями (Поволжя), які викликали голод та дозволили подолати опір селян колективізації і придушити націоналізм. На думку самого Таугера, голод був наслідком провалу економічної політики, яка впливала з сталінської "революції зверху", і менш за все – результатом національної політики, нібито спрямованої проти українського та інших народів¹.

Твердження М.Таугера зайвий раз свідчать про необхідність обрання методологічно вивірених структури дослідження про Голодомор–33. Таке дослідження треба будувати на суміжжі соціально-економічних і національних проблем комуністичного будівництва. Кремлівські інтернаціоналісти добре усвідомлювали важливість національного питання і здійснювали активну політику, спрямовану на коренізацію радянської влади. Україна, яка мала спільний кордон з кількома європейськими державами і мільйони співвітчизників в них, викликала у кризові часи особливу стурбованість керівників радянської імперії.

Колективізація і терор голодом Голодомор був наслідком терору голодом. У свою чергу, терор голодом був третьою, після розкуркулення і податково-пільгового перепаду, формою силового тиску на селянство з метою створення колгоспного ладу. Якщо перші дві форми тиску використовувалися владою, щоб загнати селян в колгоспи, то терор голодом був застосований вже проти колгоспного селянства. Причини використання цієї жорсткої зброї мають бути вивчені на основі вже опублікованих документів.

На підставі оглядів ОДПУ з кількісними і якісними характеристиками антиколгоспного руху в різних регіонах країни професор Гарвардського університету Террі Мартін зробив обґрунтований висновок про те, що

опір колективізації був найбільшим в неросійських і козацьких регіонах². Опір породжував терористичні акції державної машини проти сільського населення. В епіцентрі терору опинилися УСРР і Кубань.

В сучасній літературі голод 1932-1933 рр. пов'язують з надмірними хлібозаготівлями. Це судження можна вважати вірним стосовно України тільки для хлібозаготівель з урожаю 1931 р. Воно залишається вірним і для хлібозаготівель з урожаю 1932 р. в Поволжі та у переважній більшості округів Північно-Кавказького краю. Коли селян позбавляли основного продукту харчування, вони починали голодувати. Ті з них, хто не мав налагодженого присадибного господарства, часто гинули з голоду.

Надмірні хлібозаготівлі теж можна розглядати як терор голодом, тому що гинули люди – десятками тисяч у кожному регіоні. Та коли в Кремлі пересвідчувалися у цілковитій відсутності в регіонах насінневого і продовольчого зерна, то надавали допомогу, ідучи навіть на термінові закупки хліба за кордоном. Це робилося, у тому числі в УСРР у першій половині 1932 р., з однією очевидною метою: забезпечити сівбу і припинити смертність. Через це термін “терор голодом” варто залишити для іншого напрямку сталінської практики: ліквідувати в ситуації тяжкого голодування з масовою смертністю бунтарський потенціал українського села і виступити рятівником тих селян, які виявляли бажання добросовісно працювати в громадському господарстві.

Терор голодом являв собою систему акцій, в яких були задіяні сотні тисяч людей – представники компартійно-радянського апарату, чекісти, міліція, працівники органів суду і прокуратури, робітники і службовці, яких мобілізували на хлібозаготівлі, сільські активісти з комітетів незаможних селян. Акції проводилися на підставі законів, інструкцій і положень, частина яких була опублікована одразу після прийняття, а також за усними вказівками, наявність яких чітко простежується за подібністю дій виконавців у різних районах.

У науковому обороті вже є велика кількість документів про те, що у боржників по хлібозаготівлях з урожаю 1932 р. в УСРР і на Кубані відбирали все продовольство, яке під час обшуку знаходили на селянському подвір'ї. У тих селян, хто спромігся виїхати за межі України, конфісковували куплене або виміняне продовольство. Від 22 січня 1933 р. кордони УСРР і Кубані взагалі було перекрито загород-загонами, щоб нікого не випустити за межі голодуючих регіонів.

Ці заходи в їх сукупності підпадають під визначення “Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього”, стаття II, пункт “с”: “навмисне створення для якої-небудь групи життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове фізичне знищення її”.

Чому і за яких обставин ці заходи були застосовані проти сільського населення України? Чи існують можливості для інтерпретування сукупності цих заходів іншим чином, ніж це передбачено Конвенцією ООН?

Можна доводити, що у колгоспів треба було забирати зерно, аби перетворити його на валюту і розплатитися за імпортовані верстати, без яких виявилася б неможливою перемога у 1945 р. Можна доводити, що у селян забирали хліб, щоб нагодувати голодуючі робітничі сім'ї у містах. Такі аргументи часто використовуються з того часу, як стало можливим говорити на заборонену раніше тему про голод. Та чим пояснити те, що у зимові місяці 1932-1933 рр. у селян відбирали останній мішок картоплі, пляшку молока, склянку пшона, в'язку цибулі, словом, все, що надавалося для їжі? У полеміці, яка відбувається у світовій історіографії, ці факти сором'язливо замовчують. Але ж вони – єдине пояснення масової смертності у 1933 р. Коли відбирали хліб, люди гинули десятками тисяч, коли відбирали все, вони гинули мільйонами.

В українській, і особливо в діаспорній літературі про Голодомор-33 переважають емоції. Це насторожує багатьох серйозних вчених Заходу, змушує їх підшукувати будь-які аргументи для заперечення теорії геноциду. Гортаючи сторінки доповіді комісії Дж.Мейса Конгресу США, німецький спеціаліст з аграрної історії Росії Ш.Мерль виявив, що в Україні вилучення зерна відбувалося, як правило, місцевими активістами української національності. Звідси висновок: "І цей факт, із жалем констатований у доповіді Конгресу, важко сполучити з тезою про геноцид"³.

За 20 років, які пройшли від часу роботи комісії Конгресу США з голоду 1932-1933 рр. в Україні, нагромаджено і опубліковано величезний матеріал, який був недоступний для американських вчених. Ми можемо тепер із жалем констатувати, що тисячі, якщо не десятки тисяч голодуючих членів комітетів незаможних селян взяли участь в обшуках селянських садіб і конфіскації продовольства – не тільки хліба, а всього продовольства аж до останньої цибулини. Чи підтверджують ці масові факти намір громадян України чинити акти геноциду над самими собою? Чи не можна знайти цьому явищу інші, більш природні пояснення? Те, що такі трагічні факти використовуються як свідчення відсутності геноциду, наочно показує упередженість вчених, їхнє небажання подивитися в очі неймовірно жажливій реальності.

Назріла потреба дослідити всі аспекти становлення колгоспного ладу, які пов'язані з Голодомором-33. На жаль, історія колективізації в пострадянську добу стала нецікавою для істориків. Багато з них почали досліджувати Голодомор як більш актуальну тему. Але ці теми тісно пов'язані, і неможливо зрозуміти одну з них, не розуміючи іншої.

Зміна курсу національної політики Розглядаючи в найбільш загальному плані соціально-економічні корені терору голодом, ми прийшли до висновку, що українського селянина неможливо поділити на селянина і на українця. Тому аналізу національних аспектів геноциду довелось приділити певну увагу.

Проте національні виміри геноциду слід розглянути і в окремій постановці. Якраз в цей час у національній політиці Кремля починався крутий поворот.

Відносно ліберальна політика в економіці і в суспільно-політичному житті змінилася у 1929 р. комуністичним штурмом. У перші роки нового штурму радянська влада справилася з “куркульством”, тобто з найбільш заможною, активною і організованою частиною селянства. Виникла проблема: кого надалі вважати ворогом? “Держава-комуна” потребувала ворогів, щоб мати підстави для здійснення терористичної політики.

Чекісти підсунули зацькованому суспільству соціально безликого і національно невизначеного “ворога народу”. Кому стати ворогом народу, вирішували вони самі. Але “держава-комуна” потребувала не тільки індивідуального, а й “масовидного”, за виразом В.Леніна, терору, коли під удар потрапляли не окремі особистості, а верстви населення. Верстви за соціальною ознакою були вичерпані, і каральні органи переключилися на національні групи.

Першою жертвою Кремля стали українці. У жовтні 1932 р. Сталін прислав в УСРР і на Кубань надзвичайні заготівельні комісії, які паралельно з хлібозаготівлями і під їх прикриттям почали здійснювати у “боржників” конфіскацію продовольчих запасів. У січні 1933 р. Молотова в УСРР замінив П.Постишев. Він мав завдання організувати весняну посівну кампанію в голодуючому селі і знищити “український націоналістичний ухил”, який оголошувався головною небезпекою.

Проф. Дж.Сандберг, який очолював міжнародну комісію юристів з розслідування голоду 1932-1933 рр. в Україні, зробив висновок про наявність зв'язку між голодом і зміною курсу в національній політиці. “Голод, викликаний вилученням зерна, став знаряддям у здійсненні національної політики”, - підкреслив він⁴.

В грудні 1932 р. була припинена українізація всіх населених українцями територій за межами УСРР. Одночасно з терором голодом і в його залякуючій атмосфері почалося виселення жителів кількох кубанських станиць в Північний край і Казахстан. Гергард Зімон підкреслив, що саме депортацією кубанських козаків Кремль розпочав перехід від соціально-класових до етнічних депортацій⁵.

Все значення ударів, спрямованих проти українського народу, національна інтелігенція адекватно оцінювала уже в 1933 р. У листі,

адресованому М.Грушевському (він жив тоді в Москві), який перехопила цензура, співробітники Всеукраїнської академії наук писали: “Щодо політичного становища слід сказати, що в Україні панує жахливий голод, вимирають цілком села й повіти, особливо страшною є смертність серед дітей. Мета цієї нелюдської акції – остаточно заламати українську націю в розрахунку на те, що загинуть сотні тисяч, мільйони людей, а решта – розсіються по безкрайніх просторах Росії”⁶.

Безпосередньо на території УСРР під приціл чекістів потрапили німці і поляки, особливо ті з них, хто проживав у прикордонній смузі. Переслідування починалися, як правила, з організації справ про диверсійну і шпигунську діяльність, які замовлялися безпосередньо Сталіним. У щоденнику поїздки Л.Кагановича по Україні міститься короткий виклад наради в політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня 1932 р. Голова ДПУ УСРР В.Балицький заявив тоді про викриття великих повстанських угруповань польського походження, організованих нібито урядом УНР у вигнанні⁷. Майже через рік, 17 листопада 1933 р. Балицький надіслав в ЦК КП(б)У довідку “Про діяльність німців-фашистів на Україні”. В ній повідомлялося про засміченість шпигунами і диверсантами німецьких комерційних представництв, окремих частин Червоної армії і німецьких колоній по всій території республіки⁸.

На листопадовому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У С.Косіор озвучив наміри радянського уряду розгорнути репресії проти поляків і німців, які проживали в Україні. Частина з них мала свої національні райони або сільради. Репресії почалися з деколонізації польських сільрад Вінницької області. У березні 1934 р. було заарештовано 10,8 тис. осіб з 140 районів у Київській, Вінницькій та Одеській областях і в Молдавській АСРР. Це були поляки і німці, але їх звинувачували за політичними і соціальними ознаками. В грудні 1934 р. на нараді в НКВС УСРР було поставлене завдання “очистити прикордонні і національні райони від антирадянського елемента”. Основний наголос був зроблений на чистку польського Мархлевського і німецького Пулинського районів. Депортація поляків і німців була проведена в два етапи. У 1935 р. вона охопила 8,3 тис., а в 1936 р. – 15 тис. сімей⁹.

Незважаючи на депортацію основної частини поляків з Мархлевського і німців з Пулинського районів, вони продовжували існувати, як і всі інші національні райони. Тільки після прийняття Конституції СРСР 1936 р. і у зв'язку з тим, що Основний закон не передбачав такої форми в адміністративно-територіальному поділі, національні райони були поступово ліквідовані. Варто порівняти: українські національні райони в усіх регіонах СРСР, і передусім в Північно-Кавказькому краї,

були ліквідовані до кінця 1932 р., тобто негайно після того, як політбюро ЦК ВКП(б) прийняло таке рішення.

Листи Г.Петровського і В.Чубаря У 1932 р. весняна посівна кампанія запізнювалася більше, ніж у попередні роки. Голодні селяни не могли працювати з повною віддачею, робоча худоба теж була виснажена.

Щоб розібратися в ситуації на місці, В.Молотов за дорученням Сталіна виїхав 25 травня в Харків на чолі представницької делегації, до якої увійшли нарком постачання А.Мікоян і нарком землеробства Я.Яковлев. Наступного дня на засіданні політбюро ЦК КП(б)У з їх участю було прийнято два рішення. По-перше, українська партійна організація зобов'язувалася за кілька тижнів забезпечити посівну площу ярих культур в обсязі не менше минулорічного. По-друге, вищі керівники республіки мали негайно виїхати в райони для організації сівби і розподілу раніше наданої продовольчої допомоги. Україна одержувала 3,3 млн. пудів хліба як додаткову насінневу позику. Зерно надавалося з фондів Комітету резервів СРСР на території республіки і з найбільш зручних для швидкого транспортування місць – Білорусії і Новоросійського порту¹⁰.

Від початку червня Сталін уже перебував на відпочинку в Сочі. Діставши інформацію про становище з сівбою в Україні, він написав 2 червня Кагановичу і Молотову, що В.Чубаря і С.Косіора настав час звільнити з посад¹¹.

Тим часом Петровський і Чубар домовилися написати – кожний від себе, листи Молотову і Сталіну про свої враження від поїздки по районах республіки. Обидва листи надійшли в Кремль з однаковою датою – 10 червня. Петровський спеціально зауважив, що лист він написав в Прилуках і не показував його іншим членам політбюро ЦК КП(б)У, тому що в Харкові нікого не застав¹². Ця ремарка свідчила про неготовність С.Косіора відверто розповісти про справжню ситуацію в українській “глибинці”.

Розповідаючи про перебування у сільській місцевості, Петровський відзначив, що значна частина сіл охоплена голодом. У складеному через кілька тижнів списку голодуючих районів, яким надавалася продовольча допомога під час пропольовальних робіт, є статистичне підтвердження цього висновку. Голова ВУЦВК тоді побував в Чернухінському районі, де налічувалося 13 голодуючих сіл, Прилуцькому (8), Пирятинському (7) і Лохвицькому (13 голодуючих сіл).

Молотов і Сталін почули від Петровського те, чого не було в офіційних зведеннях ОДПУ щодо “продутруднень”:

“На великих зборах по селах мене, звісно, лають на всі заставки, тітки плачуть, а трапляється й дядьки. Іноді критика становища, що склалося, заходить дуже глибоко та широко – навіщо створили штучний голод, адже в нас був урожай; навіщо засівматеріал забирали – цього не було навіть за старого режиму; чому українцям треба у тяжких умовах їхати по хліб у нехлібні краї, а не призводять хліб сюди тощо”¹³.

Виходячи з сказаного, Петровський робив дуже неприємний для керівників партії висновок: ЦК КП(б)У винен в тому, що без заперечень взявся виконувати надзвичайно перенапружений план заготівель – 510 млн. пудів зернових. План виявився настільки завищеним, що його реалізація (навіть з недовиконанням) потягла за собою голодування у багатьох районах республіки, тоді як продовольчий стан інших регіонів країни був непорівнянно кращим. Петровський попереджав, що до нового врожаю залишається ще місяць або півтора, і за цей час голод посилюватиметься, якщо держава не надасть селу додаткову продовольчу допомогу.

Розповідаючи про стан посівів, голова ВУЦВК відзначив, що селяни висівали за зменшеною нормою і часто використовували недоброякісний посівний матеріал, тому що насінневий фонд майже всюди забрали в хлібозаготівлю. Залишилася незасіяною значна частина орних земель. У зв'язку з цим селяни очікували ще важчих хлібозаготівель з урожаю 1932 р., і Петровський погоджувався з такою думкою.

У листі було зроблене ще одне важливе спостереження: у кооперативних лавках на селі зовсім не залишилося продовольчих товарів. Селяни могли сподіватися тільки на власні запаси з минулого року¹⁴.

Чубар писав Молотову і Сталіну без емоцій, але не применшуючи трагізму ситуації. Він вважав, що на початок червня як мінімум 100 районів потребують проддопомоги (замість 61 на початок травня). Через тяжке продовольче становище цих районів посівна кампанія в республіці виконувалася незадовільно. Ці ж райони, вважав Чубар, поставлять під загрозу обробіток посівів і збирання врожаю технічних і зернових культур. Тому він ставив питання про надання республіці допомоги в обсязі не менше 1 млн. пудів продовольчих культур. Треба, підкреслював він, відмовитися від кількісного розширення завдань і повернутися обличчям до якісних показників. Наприкінці листа Чубар попереджав, що український уряд офіційно звернеться до ЦК ВКП(б) і РНК СРСР з пропозиціями внести істотні корективи в плани хлібозаготівель, м'ясозаготівель та інших завдань в галузі сільського господарства¹⁵.

Сталін відреагував на пропозиції Чубаря і Петровського в листі Кагановичу від 15 червня: “Перший розводить “самокритику” – щоб одержати з Москви нові мільйони пудів хліба, другий зображає святен-

ника, який віддав себе в жертву “директиві ЦК ВКП” – щоб добитися скорочення плану хлібозаготівель. Неприйнятним є ні перше, ні друге”¹⁶.

Тим не менш, демарш Чубаря і Петровського, так само як відсутність реакції з боку українського генсека (“найгірше в цій справі – мовчання Косіора” – зауважував він у цьому листі) глибоко стривожили Сталіна. З листів українських керівників він зрозумів тільки одне: у багатьох районах УСРР місцеві керівники явно перестаралися, підстраховуючи себе, з хлібозаготівлями, внаслідок чого й виник голод. Харківський центр Сталін звинувачував в листі Кагановичу і Молотову від 18 червня у тому, що він, не знаючи можливостей районів, неправильно розклав хлібозаготівельний план, викликавши тим самим перенапруження в одних районах і послаблення в інших. Так само районну управлінську ланку він звинувачував у незнанні можливостей кожного окремого колгоспу¹⁷.

Отже, Сталін не погоджувався з тим, що план був завеликий для України і зовсім не брав до уваги необхідності рахуватися з матеріальною заінтересованістю селян у праці в громадському господарстві колгоспів.

Щоб уникнути “перекручень” під час виконання хлібозаготівельного плану 1932 р. й тим самим розв’язати, як йому здавалося, всі проблеми, Сталін розпорядився підготувати постанову ЦВК і РНК СРСР про революційну законність. Постанова була підготовлена, узгоджена з ним і опублікована 27 червня 1932 р. Суди і прокуратура зобов’язувалися “притягати до суворої відповідальності посадових осіб в усіх випадках порушення прав трудящих, особливо у випадках незаконних арештів, обшуків, конфіскацій чи вилучення майна тощо, і накладати на винуватців суворі стягнення”¹⁸.

До 1932 р. заготівлями сільськогосподарської продукції займалися спеціалізовані радянські органи. Партійні органи здійснювали, як правило, загальний контроль за всіма сільськогосподарськими кампаніями, діючи, як правило, через уповноважених, які відряджались в колгоспи на певний строк. Сталін вирішив покласти персональну відповідальність за виконання хлібозаготівельного плану на перших осіб – керівників партійних організацій областей, країв і республік. У листах Кагановичу і Молотову від 18 і 19 червня він запропонував скликати нараду перших секретарів партійних комітетів основних регіонів СРСР з питань організації виконання хлібозаготівельного плану. В листі Молотову він заявив, що з нарадою треба поспішати, щоб дістати можливість попередити повторення українських помилок в галузі хлібозаготівель¹⁹. Нарада відбулася 28 червня. Організатори її обмежилися доведенням до відома керівників партійних комітетів інструкцій, сформульованих у названих вище листах з Сочі Кагановичу і Молотову.

20 червня політбюро ЦК ВКП(б) затвердило план хлібозаготівель на червень 1932 р. В цілому по СРСР він складав 978 тис. тонн, по Північному Кавказу – 616 тис. тонн (у цьому регіоні урожай визрівав раніше). Наступного дня ЦК ВКП(б) і РНК СРСР надіслали в Харків телеграму, в якій вимагали виконання плану “за всяку ціну”. Хліба попереднього врожаю в країні практично не залишалося, і тому постачання міського населення та армії здійснювалося “з коліс”. Було вирішено хліб нового врожаю, що надходив у розпорядження держави в червні, липні і серпні, використати лише для цих споживачів²⁰.

Затвердження хлібозаготівельного плану з урожаю 1932 р.

Дискусії щодо заготівельного плану почалися з січня 1932 р. Тоді цієї проблеми торкнувся в записці голова ЦК ВКП(б) і нарком РСІ Я.Рудзутак. Він наполягав на тому, щоб колгоспи знали план на початку господарського року. Вони мали б всі підстави боротися за добрий урожай, переконував Рудзутак Сталіна, якби були упевнені, що вироблена понад державне завдання продукція залишиться у них²¹. Іншими словами, Рудзутак пропонував перейти у відносини з колгоспами на засади продовольчого податку.

Ця ідея в іншій формі висувалася й Косіором в його записці Сталіну від 15 березня 1932 р. Український генсек пропонував: “Оголосити від імені союзних організацій про порядок хлібозаготівель з майбутнього урожаю, виходячи з того, що чим більшого врожаю досягне колгосп і колгоспник, тим більший фонд повинен бути виділений і розподілений на особисте споживання”²².

Пропозиції Я.Рудзутака і С.Косіора мали одну спільну рису, яка була принциповою: обидва політика вважали, що об’єднані в колгосп селяни є власниками тієї продукції, яку вони виробляють, і зобов’язані, як кожний суб’єкт підприємництва, ділитися з державою твердо зафіксованою частиною продукції. Навпаки, Сталін і його найближче оточення, незважаючи на всі реверанси щодо “колгоспно-кооперативної форми власності”, вважали недержавні сільськогосподарські підприємства такими, у яких держава може вилучати довільну частку виробленої ними продукції. Сталіну здавалося, що не вигідно обмежувати претензії держави до колгоспів наперед визначеною цифрою. Він бажав вилучати з сільського господарства максимум продукції і турбувався тільки за те, виходячи з катастрофічного досвіду хлібозаготівель з урожаю 1931 р. в Україні, щоб навантаження на колгоспи розкладалися з урахуванням їх реального потенціалу.

У червні 1932 р. РНК СРСР розробив проект хлібозаготівельного плану, який підлягав затвердженню на партійних конференціях. На початку липня в Харкові повинна була відбутися III Всеукраїнська

партконференція. На її порядок денний виносилося тільки одне питання: “Про підсумки весняної посівної кампанії, про хлібозаготівельну та збиральну кампанії і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів”. У листі Кагановичу і Молотову Сталін 1 липня заявив, що на українську конференцію треба виїхати Кагановичу як секретарю ЦК і Молотову як голові РНК. Перед ними ставилося завдання змусити партійну організацію України прийняти до виконання продиктований з Кремля хлібозаготівельний план. “Головний удар треба спрямувати проти українських демобілізаторів”, - заявив Сталін²³.

6 липня, в день відкриття конференції відбулося засідання політбюро ЦК КП(б)У з участю Молотова і Кагановича. Останні оголосили прийняту того ж дня постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б), згідно з якою поставки України з урожаю 1932 р. визначалися в розмірі 356 млн. пудів. Не будучи переконаними в тому, що їм вдасться схилити українських комуністів до схвалення наперед визначеної цифри поставок, Молотов і Каганович поспішили надати їй форму партійно-урядової постанови.

Новий план поставок зменшувався на 40 млн. пудів проти попереднього. Проте і у зменшеному вигляді він був явно непосильним для деградуючого сільського господарства республіки. Тому на засіданні політбюро ЦК, яке передувало конференції КП(б)У, Молотову і Кагановичу було заявлено, що план поставок для України непосильний. Посилаючись на недосів зернових в обсязі 2,2 млн. га і на загибель озимини на 800 тис. гектарах, політбюро ЦК, включаючи С.Косіора, поставило вимогу зменшити план. Але посланці Сталіна були невблаганні. Партійні сили республіки, заявили вони, повинні бути мобілізовані для боротьби з втратами та розбазарюванням хліба і на зміцнення колгоспів²⁴. Після цього політбюро ЦК КП(б)У прийняло коротку резолюцію: “Вважати правильним встановлений ЦК ВКП(б) план хлібозаготівель по селянському сектору обсягом 356 млн. пудів і прийняти його до безумовного виконання”²⁵.

Серед 252 делегатів конференції з вирішальним голосом 158 (62,7%) склали секретарі сільських і районних комітетів. Звертаючись передусім до них, С.Косіор у своїй доповіді заявив: “Нам, нашим сільським організаціям, треба негайно піднятися, взяти керування міцно в руки, мобілізувати всі свої сили, сили колгоспників, щоб дати нищівну відсіч куркулеві і його агентурі і ні в якому разі не припустити ніяких втрат. Ми повинні так поставити всю свою роботу, щоб цілком зібрати врожай і забезпечити успішне виконання плану хлібозаготівель”²⁶.

Отже, “низові” компартійні керівники не почули від генерального секретаря ЦК КП(б)У нічого істотного, тільки звичну антикуркульську риторику. Вони повинні були в третій раз, після хлібозаготівель 1930 і

1931 рр., переконувати селян віддавати державі вирощену ними продукцію без міри. Але ці керівники добре знали, що селяни не працюватимуть на державу без оплати, коли ж працюватимуть під примусом, то так, що втрати продукції будуть величезними.

В дебатах з приводу доповіді Косіора виступили 33 делегата, у тому числі 18 секретарів райпарткомів. Деякі з них дозволили собі говорити настільки відверто, що їх виступи потрапили до друку (в газетах і в опублікованому у 1932 р. стенографічному звіті партконференції) з купюрами. На останньому засіданні 9 липня говорили Молотов і Каганович, після чого виступив з підсумковою промовою С.Косіор.

В.Молотов визнав, що “у ряді районів унаслідок помилок, припущених під час хлібозаготівель, утворився важкий харчовий стан”. Але в цьому він звинуватив тільки райпарткоми і ЦК КП(б)У. “Тепер, - говорив він, - є намагання затерти хиби роботи в сільському господарстві на Україні, зваливши негативні факти останньої хлібозаготівельної кампанії на Україні на “зовнішні” причини, на розмір хлібозаготівельного плану і т.ін. Треба дати рішучу одсіч цим антибільшовицьким спробам”²⁷.

Делегати конференції змушені були прийняти “до безумовного виконання” жадливо високу цифру поставок з селянського сектора. 22 липня РНК УСРР прийняв постанову “Про план і організацію хлібозаготівлі зернових культур врожаю 1932 р.”, за якою ця цифра розбивалася по областях. Облорккомітетам пропонувалося встановити завдання для районів з тим, щоб не пізніше серпня свої зобов'язання перед державою знали сільради та колгоспи.

Розглянемо встановлені завдання по селянському сектору в розрізі областей у порівнянні з фактичними поставками за два попередні роки (цифри скориговано з урахуванням утвореної пізніше Чернігівської області, в млн. пудів).²⁸

Області	1930 р. (звіт)	1931 р. (звіт)	1932р. (план)
Вінницька	27,9	38,8	36,3
Київська	45,7	39,9	23,0
Чернігівська	13,8	19,1	16,0
Харківська	70,9	93,4	68,9
Дніпропетровська	79,3	97,9	88,0
Одеська	100,9	59,9	84,0
Донецька	42,4	37,5	35,6
Молдавська АСРР	12,1	9,1	4,2
УСРР в цілому	392,9	395,6	356,0

План поставок був істотно скорочений для Молдавської АСРР і Київської та Харківської областей, де минулорічні заготівлі найбільш руйнівню вплинули на стан сільського господарства. В інших областях затверджувався план “від досягнутого”, тому що резервів для скорочення не знайшлося. Істотне збільшення плану по Одеській області пояснювалося тим, що у попередньому році внаслідок важких погодних умов урожай виявився нижчим порівняно з багаторічними показниками.

У червні і липні хлібозаготівельна кампанія проходила без особливого тиску, оскільки план ще не був розкладений по районах і сільрадах. Коли виявилось, що в липні УСРР заготовила лише 2 млн. пудів хліба нового врожаю проти 16,4 млн. пудів у минулому році, Сталін страшенно розлютився. Політбюро ЦК КП(б)У 31 липня відправило в області телеграму такого змісту: “ЦК вимагає від вас вжиття негайних заходів посиленню хлібозаготівель. Створюється неподобний і неприпустимий стан. Збиральна кампанія України в основному закінчена, а заготовлено до цього часу 3 млн. пудів проти заготовлених на 1 липня минулого року 21 млн. пудів. На Україні в кінці липня постачати робітничі центри нема чим, у той час як розгорнулося розбазарювання, спекуляція хлібом. ЦК пропонує негайно кинути весь керівний актив хлібозаготівель, у найближчі дні виправити становище”. Для активізації хлібоздачі члени політбюро ЦК КП(б)У в другій декаді серпня роз’їхалися по областях: Косіор – в Одеську область, Чубар – в Київську і Вінницьку, Петровський – в Харківську, Любченко – в Дніпропетровську²⁹.

Приймальня голови ВУЦВК в цей час одержувала відчайдушні листи з сільської “глибинки”. Типовим під цим кутом зору був анонімний лист до “всеукраїнського старости” від одного з голів колгоспів у Лебединському районі на Харківщині, датований 8 серпня 1932 р.:

“Считаю своїм боргом повідомити Вас про життя села, життя колгоспів. Колгоспи в сучасний мент доживають останні дні, життям їхнім ніхто не цікавиться. Люди центра міркують, що село ще багате, колгоспи міцніють, але це не правда. Цього листа пише вірний син – колгоспник, агітатор і організатор перших днів 1929 р., котрий головує чесно уже від 1929 р. із Лебединщини... Справа в тому, що в колгоспі люди працювати не бажають, люди, діти, старики голодні, худоба гине, люди стали злі. Радянську владу закликають, ніхто їй нічого не віре. Земля очутилась в бур’янах, цукровий буряк неполений. Хлібні аванси видають по 400 гр. на день – здебільшого фуражних культур, надії немає на додержання, тому що плани у цьому році дані більші, або менші дуже незначно, а врожай через загибель озимини далеко менший. Чи нормально, що плани більші, ніж валовий врожай?

Треба вивчити стан, Григорій Іванович! Інакше наша справа з колгоспами проіграна. Візьміть, убедіться, проїдьте самі, або пошліть серйозну особу в такі села на Лебединщину й Ви повірите, що пише не опортуніст, не куркуль, а вірний колгоспник, котрому не буде життя, коли колгоспи розпадуться. Ви вивчіть на Лебединщині такі села, як Бишкінь, Михайлівка, Ворожба, Великий Вистороп, Межиріччя, Нижня Сироватка – тут життя вмирає на селі. Крім комуніста, а тепер і комуністи кажуть, що десь є шкідництво. Ви не знайдете людину, котра б підтримувала радвладу, всі закликають, люди готовляться до голодної смерті”³⁰.

Цей лист показовий у багатьох вимірах. По-перше, його писав колишній незаможник-активіст, який став головою колгоспу. Він не мислив собі життя поза колгоспом, але виявилось за три роки, що нема життя якраз у колгоспі. По-друге, голова колгоспу не насмілився підписати лист, тому що прагнув розповісти голові ВУЦВК правду про поширені на селі антирадянські настрої. По-третє, він ще сподівався на те, що Г.Петровський скаже своє вагоме слово, якщо звертався до нього з листом. По-четверте, як видно з листа, колгоспники вже почали переконуватися у тому, що зима 1932-1933 рр. буде не кращою, ніж зима 1931-1932 рр., тому що вони нічого не дістануть на свої трудовні, окрім вже одержаної невеликої кількості фуражних культур. Навіщо ж було працювати на збиранні врожаю? Кожний розумів, що не втече від голодної смерті, якщо не забезпечить себе хоч чимось перед тим, як весь урожай забере держава.

“Закон про п’ять колосків”

У листі Молотову і Сталіну від 10 червня 1932 р. В.Чубар попереджав: “Щоб забезпечити себе на зиму краще, ніж торік, почнуть масові крадіжки хліба. Те, що спостерігається тепер – викопування посадженої картоплі, бурякових висадок, цибулі тощо – буде відтворюватися в набагато більших розмірах в період визрівання озимини, тому що фондів харчування з відпущених ресурсів пізніше, ніж до 1 липня, не вистачить”³¹. Йому вторив Г.Петровський: “Допомогу треба надати ще й тому, що від голоду селяни зніматимуть недозрілий хліб, і його багато може загинути даремно”³².

Керівники партії не збиралися надавати продовольчу допомогу селянам, щоб забезпечити нормальний перебіг збиральної кампанії, але передбачали таку небезпеку для врожаю у голодуючій Україні. Відпрацьовуючи з перебуваючим на курорті Сталіним постанову ЦК ВКП(б) про жнива у 1932 р., Каганович побіжно зауважив, що в цій республіці “є небезпека розкрадання хліба”³³. Масштаби цієї небезпеки були найбільшими в районах масового голодування. Секретно-

політичний відділ ОДПУ відслідкував ситуацію в Молдавській АСРР і 29 червня 1932 р. підготував для керівників партії довідку, в якій аналізувалися настрої селян. У довідці наводився довгий перелік перехоплених у селянському середовищі розмов:

–Нам треба тільки протриматися до нового хліба, а там ми не будемо чекати, поки нам дадуть. Ми вийдемо в поле і самі зберемо хліб, треба всім так робити (с.Французьке);

–Як тільки визріє хліб, ми підемо в поле и будемо косити на харчі (с.Федорівка);

–Ми вірити нікому більше не повинні. Це не минулий рік, коли віддали весь хліб; як тільки визріє хліб, всі колгоспники повинні вийти в поле і розібрати врожай по домівках (с.Федорівка);

–Нам би тільки дочекатися нового врожаю, а там подивимося, хто буде господарем хліба. Ми не будемо більше дурнями, якими були у минулому році (с.Коритне)³⁴.

Ці висловлювання засвідчують всю відносність терміну “розкрадання”, яким влада почала позначати у 1932 р. явище, що поширювалося зі швидкістю лісової пожежі. Селяни жалкували, що “поширилися в дурні” і віддали державі урожай 1931 р. Тепер вони налаштувалися відстояти те, що по праву вважали своєю, а не державною власністю.

У такій ситуації народжувався лиховісний “закон про п’ять колосків”, який відіграв істотну роль в організованому радянською владою терорі голодом. Завдяки тому, що Сталін залишався на відстані від своєї команди, ми маємо змогу простежити за всіма нюансами в опрацюванні цього закону.

20 липня 1932 р. Сталін написав Кагановичу і Молотову, що існуюче законодавство про крадіжки державного, колгоспного і кооперативного майна надзвичайно ліберальне: 2 —3 роки тюрми з наступною амністією через 6 – 8 місяців. Він пропонував прийняти закон, в якому:

а) колгоспне і кооперативне майно прирівнювалося б до державного;

б) крадіжки майна каралися б мінімум десятьма роками ув’язнення, а як правило – смертною карою;

в) амністія до таких злочинців застосовуватися не повинна.

Сталін підкреслював у листі, що без перелічених заходів, які він сам назвав “драконівськими”, зміцнити колгоспний лад неможливо. Підкреслював він й те, що з виданням закону не можна зволікати³⁵.

У недатованому листі (раніше 24 липня) ми знаходимо теоретичну інтерпретацію нового закону, яка прояснює той план інтегрування колгоспного ладу в “командну економіку”, що існував від зими 1929-1930 рр. до зими 1932-1933 рр.

Кооперативна, колгоспна і державна власність проголошувалися суспільною власністю, яка ставала “священною і недоторканною” під охороною силових державних структур. Охорона вважалася необхідною, щоб “добити й поховати” не лише капіталістичні елементи, але й “індивідуально – горлохватські звички, навички і традиції”³⁶.

Якщо накласти ці теоретичні новації на прагнення сталінської команди реалізувати діючу програму РКП(б) 1919 р., тобто налагодити розподіл матеріальних та культурних благ серед населення без опосередкування товарно-грошовими відносинами (цей намір був майже здійснений В.Леніним у 1920 р.), то стає зрозумілою причина відмови Сталіна від побудови відносин між містом і селом на податкових засадах. Обов’язок колгоспів платити податки означав визнання державою їхнього права на вироблену продукцію. Матеріальна заінтересованість, яка сприяла більш ефективній праці селян у колгоспі (на ній, до речі, будувалася з 1930 р. система державних заходів по організаційно-господарському зміцненню колективів) тепер прирівнювалася до “індивідуально-горлохватських” звичок, навичок і традицій.

Теорія “закону про п’ять колосків” освячувала існуючу в 1930-1932 рр. практику, коли держава намагалася користуватися всією виробленою колгоспниками та одноосібниками продукцією як своєю власною. Відносно одноосібників з теорією виходила неув’язка, і якщо колгоспи відносилися до суспільної форми власності, то одноосібників (“індусів” – на жаргоні сільських активістів) треба було віднести до “індивідуально-горлохватської” категорії сільського населення. Але з існуванням одноосібників уже не рахувалися, у 1932 р. село стало колгоспним.

7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності”. Мірою судової репресії за розкрадання колгоспного і кооперативного майна обиралася вища міра соціального захисту – розстріл з конфіскацією всього майна. За “пом’якшуючих обставин” розстріл замінювався позбавленням волі на строк не нижче 10 років³⁷.

Вивчаючи зміст радянських газет, в яких практика застосування “закону про п’ять колосків” знаходила якнайширше висвітлення, Григорій Костюк помітив, що судили не тільки тих голодних і вже частково опухлих селян, які зрізали напівдозрілі колоски, підсушували, розтирали на жорнах, змішували з корою і пекли коржики. Судили також за колоски, зібрані вже зі зжатої ниви. Тут держава карала, робить припущення Г.Костюк, не за нанесені їй збитки, тому що збитків тут вже не було – колоски все одно залишалися на полі; у цьому разі

держава ставила перед собою виховну мету – привчити селян жити на зароблений, а не на зібраний даром хліб³⁸.

Здається, однак, що завдання судів не були пов'язані з такого абстрактною категорією як мораль. Йшлося про більш приземлену потребу: боротися з втратами урожаю. Селяни недбало збирали зерно, так само недбало перевозили його й не менш недбало перемолочували, щоб віддати державі не весь вирощений урожай, а залишити собі хоч щось – на землі, в соломі, полові.

Селяни відстоювали своє право на власність всіма можливими способами, а держава захищала присвоєне собі право на їхню власність за допомогою драконівського закону. Позиція держави була наперед програшною, тому що виробниками були селяни. В процесі виробництва вони знаходили способи взяти хоч що-небудь з колгоспного поля. Секретар ЦК КП(б)У М.Хатаєвич у виступі на партактиві Запоріжжя в січні 1933 р. заявив, підбиваючи підсумки торішньої збиральної кампанії: “Чи усі колгоспники крали? Мало хто не крав – 10-15 відсотків. Навіть ті, які заробили по 400-500 трудоднів, теж тягли колгоспний хліб, але багато менше, бо їм ніколи було красти, вони працювали”³⁹.

Слід визнати, однак, що у селян не було великих можливостей “тягти колгоспний хліб”. Обсяги таких “крадіжок” частіше за все вимірювалися певною кількістю колосків. Законодавці не розуміли, здається, тієї простої істини, що колгоспника не можна змусити працювати безплатно, тому що йому треба було їсти і годувати сім'ю. Непорівнянно більші, ніж від “крадіжок”, втрати сільське господарство зазнавало від того, що колгоспники старалися уникнути праці в полі, яка ніким не оплачувалася. Тоді врожай гинув від бур'янів або перестоювання.

Постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. була опублікована в газеті “Правда” двічі – 8 і 9 серпня. Під цю публікацію редакція “Правди” разом з місцевим компартійно-радянським апаратом організувала в Україні грандіозний рейд по боротьбі з крадіжками зерна, в якому з 7 по 17 серпня взяли участь 100 тис. “ударників преси”. Але даремно кореспондент “Правди” по Дніпропетровській області закликав: треба шукати, адже є “підземне пшеничне місто”⁴⁰. Рейд не дав жодних результатів.

Чи можна вважати, що Сталін був непослідовним у своїх спробах побудувати відносини між містом і селом без опосередкування товарно-грошовими відносинами? У березні 1930 р. він погодився на існування колгоспів в артільній формі, а у травні 1932 р. – на колгоспну торгівлю за цінами вільного ринку. Але це були відступи для заспокоєння селянства, після яких держава завжди переходила в наступ. Наступ на артіль відбувався у своєрідній формі: держава викачувала з села хліб,

сподіваючись на те, що колгоспники прогодуються з присадибної ділянки (та й то була зроблена спроба усупільнення селянських корів). До постанови ЦВК і РНК СРСР від 20 травня 1932 р. Сталін поставився несерйозно хоча б тому, що дозвіл на вільний продаж хліба вона відсувала за межі заготівельної кампанії – до початку наступного року. О.Хлевнюк зазначає, що в листуванні з Кагановичем і Молотовим Сталін згадував про ринкову торгівлю тільки в контексті боротьби зі “спекулянтами і перекупниками”. Натомість, як підмітив О.Хлевнюк, Сталіну дуже імпонувало розгортання постачання селу товарів широкого вжитку⁴¹. Причину цього легко зрозуміти у світлі його загальних уявлень про побудову відносин між містом і селом. Поставка виробів ширшого вжитку в обмін на продовольство і сировину могла здійснюватися на позаринковій основі.

Сталін – Кагановичу: 11 серпня 1932 р. Цей лист уперше був надрукований “Независимой газетой” (Москва) в 2000 р. і став досить гучною сенсацією. У 2001 р. він з’явився у збірнику документів “Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг.” (укладачі - О.Хлевнюк, Р.Девіс, Л.Кошелева, Е.Рис, Л.Рогова)⁴². Неодноразово він друкувався і в країнах Заходу.

Поряд з постановою ЦВК і РНК СРСР “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності”, сталінський лист від 11 серпня 1932 р. є одним з тих документів Кремля, які дають уявлення про те, чому був розв’язаний терор голодом. Через це слід приділити цьому документу найпильнішу увагу. Суть листа – у двох абзацах, які тут наводяться повністю і мовою оригіналу:

“Самое главное сейчас Украина. Дела на Украине из рук вон плохи. Плохо по **партийной** линии. Говорят, что в двух областях Украины (кажется, в Киевской и Днепропетровской) около 50-ти райкомов высказались **против** плана хлебозаготовок, признав его **нереальным**. В других райкомах обстоит дело, как утверждают, не лучше. На что это похоже? Это не партия, а парламент, карикатура на парламент. Вместо того, чтобы **руководить** районами, Косиор все время **лавировал** между директивами ЦК ВКП и требованиями райкомов и вот – долавировался до ручки. Правильно говорил Ленин, что человек, не умеющий мужества пойти в нужный момент против течения, – не может быть настоящим большевистским руководителем. **Плохо** по линии советской. Чубарь – не руководитель. **Плохо** по линии ГПУ. Реденсу (Станіслав Реденс від липня 1931 р. по січень 1933 р. – голова ДПУ УСРР – авт.) не по плечу руководить борьбой с контрреволюцией в такой большой и своеобразной республике, как Украина.

Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретается не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, **против** партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей. Так дальше продолжаться не может”.

У зв'язку з цим Сталін вирішив здійснити перетасовку вищого керівництва України. Кагановича він задумав вдруге призначити на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У, але із залишенням на посаді секретаря ЦК ВКП(б). Одночасно із зміцненням компартійної ланки Сталін задумав зміцнити ланку державної безпеки: відрядити в Україну заступника голови ОДПУ В.Балицького, у якого був досвід роботи в республіці. Працюючи в Україні, Балицький мав залишатися на посаді заступника голови ОДПУ. Отже, Сталін залишав людей, яких збирався відрядити в Харків, на їхніх високих посадах в ЦК ВКП(б) і ОДПУ. Таким унікальним способом він намагався наблизити управлінський апарат в Україні до Кремля.

Виклавши Кагановичу свій план кадрових перестановок, Сталін підсумував: “Без цих і подібних їм заходів (господарське і політичне зміцнення України, в першу чергу – її **прикордонних** районів і т.п.), повторюю – ми можемо втратити Україну”.

Тут доведеться згадати, що у березні 1930 р. Сталіна особливо стривожили селянські хвилювання у прикордонній смузі України, після чого він на півроку припинив колективізаційний смерч. Тепер його знову тривожило становище у “великій і своєрідній” республіці, розташованій на кордоні з Європою.

Листи з сочинського курорту до Кагановича звичайно призначалися для всіх членів політбюро ЦК, з думкою яких Сталін на початку 30-х рр. ще рахувався. Лист від 11 серпня 1932 р. був адресований тільки Кагановичу, про що Сталін наступного дня спеціально попередив його⁴³. Каганович був основою кадрової комбінації і мусив знати її суть. Цим пояснюється незвична відвертість сталінського листа. В усіх інших випадках Сталін був менш відвертим. Головний упорядник книги “Сталин и Каганович. Переписка 1931-1936 гг.” Олег Хлевнюк зробив слушний висновок: навіть у секретному листуванні Сталін конструював для себе і свого оточення таку картину подій, яка була далекою від реальної, але дозволяла зберігати “політичне обличчя” вищої влади⁴⁴.

Відповідаючи на лист, Каганович погодився з оцінкою становища в Україні і підтвердив, що не тільки в середній ланці, але й у верхівці КП(б)У існує спільна позиція щодо центру: “гнила кругова порука”. “Резолюцію своєї конференції, - зауважив секретар ЦК ВКП(б), - вони всерйоз не беруть”.

Їхати в Харків Каганович не бажав із зрозумілих причин. Він займав друге після Сталіна місце в компартійно-радянській ієрархії, і вважав, що так буде й надалі. Тому він поскаржився на здоров'я і висловив невпевненість щодо того, кого “посадити на Москву”. Проте Каганович все-таки заявив, що готовий їхати, тому що знає “країну, економіку і людей”⁴⁵.

Наскільки обгрунтованим був у цьому листуванні висновок Сталіна про можливість втратити Україну? Аналіз зовнішнього і внутрішнього становища СРСР у 1932 р., зроблений з урахуванням історичного досвіду наступних семи з половиною десятиліть, підтверджує його.

Справді, Сталін боявся союзу петлюрівців і пілсудчиків. Переворот Ю.Пілсудського (12 травня 1926 р.) і вбивство С.Петлюри (25 травня 1926 р.) підозріло співпадають у часі. Якби Пілсудський знайшов спільну мову з багатьма мільйонами громадян Другої Речіпосполитої української національності, то Західна Україна стала б взірцем для УСРР.

За Польщею знаходилася дружня Радянському Союзу веймарська Німеччина, але до влади в ній рвалися люті вороги Кремля – націонал-соціалісти. Не виключалося, що вони могли б утворити спільний з пілсудчиками фронт проти СРСР. Сталін брав до уваги таку перспективу, про це свідчить депортація польського і німецького населення з території Правобережжя України.

Внутрішнє становище голодуючої України було жахливим. Спостерігачі в один голос твердили про можливість раптового спалаху антирадянської боротьби. Республіка, яку Каганович цілком машинально назвав країною (й тоді це відповідало дійсності – до Голодомору–33 і Великого терору 1937-1938 рр.), могла кинути виклик Кремлю. За період українізації 20-х рр. в ній розвинулася власна компартійно-радянська еліта, ступінь довіри до якої з боку центру цілком точно охарактеризований у листі Сталіна до Кагановича. У випадку, якби становище Сталіна і його команди в Кремлі захиталося, - а соціальна і економічна криза в СРСР до того вела, - комуністичний Харків міг би скористатися ситуацією, згадати права, утверджені в радянських конституціях і перетворитися з червоного на жовто-синій. Видатний український історик Іван Лисяк-Рудницький ще за життя Сталіна (у 1950 р.) опублікував у західноберлінському журналі статтю “Проти Росії чи проти радянської системи”. В ній містився прогноз, здійснений

тільки під час розвалу радянської імперії у 1989 і 1991 рр.: “Скасування комуністичного устрою в сучасних радянських “союзних республіках”, як і в сателітних державах, являло б собою ніяк не болючий переворот, але, навпаки, радісний і природний поворот до власної національної індивідуальності”⁴⁶.

Тим часом у 1932 р. події в Україні далі розвивалися за несприятливим для Кремля сценарієм. Свій головний вияв це знаходило у провалі хлібозаготівель.

Провал хлібозаготівельного плану Сталін знав, що змушує Всеукраїнську партконференцію приймати до виконання явно нереальний план (що не завадило йому в листі Кагановичу від 11 серпня обурюватися цілком зрозумілою реакцією секретарів райпарткомів республіки). Ще 24 липня у листі Кагановичу і Молотову він заявив, що установка на безумовне виконання хлібозаготівельного плану по СРСР цілком правильна, але доведеться зробити виняток для “особливо постраждалих районів України”. Він брав у розрахунок те, що з усіх хлібовиробних регіонів тільки Україна по-справжньому голодувала в першій половині 1932 р., а також прикордонне розташування республіки (“спільний кордон з Польщею і т.п.”). Особливо постраждалим районам він пропонував зменшити план наполовину, а одноосібним господарствам – на третину, що склало б, за зробленими для цього підрахунками, від 30 до 40 млн. пудів зернових. Оголосити про зниження плану він бажав не одразу, а через місяць, “щоб сівба озимини пройшла більш жваво”⁴⁷.

Становище у виснажених попередніми надмірними заготівлями хлібовиробних регіонах було тяжким. Сталін 19 серпня попередив Кагановича, що в ЦК ВКП(б) звертатимуться керівники Північного Кавказу, Середньої Волги та інших регіонів, але радив зменшити план тільки для України⁴⁸. 24 серпня В.Куйбишев і Л.Каганович разом з С.Косіором і В.Чубарем розподілили зниження плану (40 млн пудів) по областях, а у вересні Комітет заготівель – по секторах і культурах.

Серпнева “атака” на українське село з участю членів політбюро ЦК КП(б)У дала державі 47 млн. пудів хліба. У вересні з селян було вичавлено ще 59 млн., а в жовтні – 23 млн. пудів. За станом на 5 жовтня з 23 270 колгоспів тільки 1403 виконали хлібозаготівельний план. С.Косіор направив лист в обкоми партії, де говорилося: “Перша п’ятиденка жовтня дала нове різке зниження хлібозаготівель. У ряді областей, наприклад, у Донбасі, Дніпропетровській, Харківській утворилося зниження, яке говорить про фактичне припинення хлібозаготівель. Усе це породжує тим більшу стурбованість, є тим більше неприпустимим, що ряд областей різко низили і темпи сівби. Обкоми повинні врахувати, що таке зниження хлібозаготівель, яке відбулося в першій

п'ятиденці жовтня, є абсолютно неприпустимим і ставить під загрозу не тільки мінімальні зобов'язання України по вивозу, експорту, але й уже зриває план постачання хлібом наших основних промислових центрів"⁴⁹.

Утримуючись до часу від більш радикальних рішень, Сталін зробив перетасовку обласної ланки в КП(б)У. 16 вересня ЦК ВКП(б) надіслав в розпорядження республіканської парторганізації першого заступника голови ОДПУ СРСР І.Акулова (у 1927-1928 рр. він працював головою Укрпрофради). На жовтневому (1932 р.) пленумі ЦК КП(б)У Акулова було кооптовано в члени ЦК і обрано в політбюро і оргбюро ЦК КП(б)У. Він став секретарем Донецького обкому партії і секретарем ЦК КП(б)У по Донбасу.

Напередодні жовтневого пленуму ЦК В.Чернявського було перекинуто з посади секретаря Дніпропетровського обкому партії на таку ж посаду у Вінницьку область. Дніпропетровську область очолив В.Строганов, який до цього працював другим секретарем ЦК КП(б)У. На місце другого секретаря ЦК Сталін прислав М.Хатаєвича, який до цього майже п'ять років очолював Середньо-Волзький крайком ВКП(б). Чернігівський обком КП(б)У очолив П.Маркітан.

В.Строганов розпочав свою діяльність в області із репресивних заходів. На останньому місці по хлібоздачі перебував Магдалинівський район (28 % річного плану). Обком постановив розпустити бюро райпарткому, зняти з роботи його секретаря й голову райвиконкому, а також передати їх справи до облКК з тим, щоб вивчити питання про дальше перебування в партії. Переслідування керівних працівників партійного апарату за недостатньо енергійне ставлення до хлібозаготівель посилювалися і в інших областях. Однак репресії не виправили стану справ.

12 жовтня відбувся пленум ЦК КП(б)У, який розглянув питання "Про перебіг осінньої засівної кампанії, збирання буряків і хлібозаготівлі". Наступного дня Косіор з групою інших керівників знову виїхав в райони на хлібозаготівлі. 17 жовтня за підписом М.Хатаєвича в обкоми була розіслана телеграма політбюро ЦК такого змісту: "Третю п'ятиденку жовтня заготовлено на Україні менше 3 млн пудів хліба, або на 40% менше, ніж у другу п'ятиденку, підсумки якої пленум ЦК визнав ганебними. За всі останні роки Україна ще не мала у вирішальні місяці п'ятиденку показника з таким незначним надходженням хліба. Створено безпосередню загрозу припинення постачання хлібом Донбасу, Харкова, Дніпропетровська та інших промислових центрів України. Донецький, Харківський обкоми звертаються до ЦК з проханнями про термінове завезення хліба, між тим при потрібному ході заготівель вони могли б не тільки забезпечити себе, але й дати хліб на вивіз"⁵⁰.

Уся республіканська партійна організація в цей час уже була мобілізована на хлібозаготівлі. У села виїхали десятки тисяч партійних, радянських, профспілкових та інших працівників різних рангів, робітників з підприємств, викладачів вищих навчальних закладів тощо. Однак величезні зусилля мали низький коефіцієнт віддачі. У четвертій п'ятиденці жовтня з сільської місцевості надійшло тільки 3,6 млн. пудів хліба. Всього з червня до кінця жовтня з селянського сектора було одержано 132 млн. пудів зерна. На 25 жовтня було виконано тільки 39% річного плану хлібозаготівель⁵¹.

Насування економічного і соціального катаклізму Сталін здійснював на селі політику, подібну ленінській у 1918-1920 рр. Однак ситуація в 1931-1932 рр. була вже радикально іншою: радянська влада мала справу не з селянами-власниками, а з колгоспниками. Сталіну тепер здавалося, що завдяки гамівній сорочці колгоспів держава гарантовано одержуватиме від селянського сектора кошти, необхідні для індустріалізації народного господарства і створення державного сектора на селі (радгоспів і МТС).

Наслідки такої недалекоглядної політики були передбачуваними, але Сталін вважав, що за допомогою насилля можна не тільки загнати селян в колгоспи, але й змусити їх працювати майже безплатно. Небажання працювати розцінювалося як саботаж, а саботажники оголошувалися куркулями з усіма наслідками, що випливали з цього. Та змусити неорганізованих і тероризованих колгоспників працювати без оплати держава не змогла.

На загальних зборах в кубанській станиці Ново-Титарівсьна (4 листопада 1932 р.) Л.Каганович спробував охарактеризувати поточну ситуацію загальнодоступною мовою, але з претензією на теоретичні узагальнення. Класова боротьба продовжується у нових формах, сказав він, і куркуль тепер добивається зменшення врожайності і розкрадання хліба. Справа йде не тільки про заготівлі, але й про долю колгоспного руху⁵².

Кінцевий висновок Кагановича не міг викликати заперечень: антиколгоспний рух селянства настільки розвинувся внаслідок спроб держави насадити протиприродні виробничі відносини на селі, що колгоспи справді почали розвалюватися. Колгоспне село давало державі менше товарного хліба, ніж сільське господарство перед суцільною колективізацією. Честолюбна програма форсованої індустріалізації, яка базувалася на ін'єкціях з села, почала зависати у повітрі.

За перші 9 місяців 1932 р. середньодобовий видобуток вугілля в Донбасі скоротився на 22%, а чисельність робітників у вугільній промисловості – на 17% (70 тис. осіб). Нарком важкої промисловості

СРСР Г.Орджонікідзе навесні 1932 р. визнав, що радянське керівництво не може достатньою мірою забезпечити продовольче постачання, і робітники почали виїздити з басейну у пошуках їжі і праці⁵³.

Від 1929 р. радянський уряд безперервно нарощував обсяги капітального будівництва у промисловості. У червні 1932 р. Сталін вперше зауважив у листі до Кагановича, що НКВП “захлинається від грошей”, і на III квартал йому треба дати менше⁵⁴. Тоді ж у листі, адресованому Кагановичу, Молотову і Орджонікідзе, генсек заявив, що перегодовування Наркомтяжу створює ненормальне і небезпечне становище у промисловості, не кажучи вже про те, що створюється загроза нових продовольчих утруднень⁵⁵. Отже, Сталін розумів, що існує прямий зв'язок між “переговдуванням” важкої промисловості, хлібозаготівлями і голодом. В кінці липня 1932 р. він дав вказівку скоротити капіталовкладення в народне господарство на 500-700 млн. руб.⁵⁶.

У липні 1932 р. довелось скорочувати також воєнний бюджет на 1933 рік – з 7 до 5-6 млрд. руб. Коли К.Ворошилов нагадав попередні проекти і обіцянки, Сталін зауважив, що тепер інша ситуація⁵⁷.

За 1929 р. Радянський Союз вивіз за кордон тільки 11 млн. пудів хліба проти 131 млн. пудів в 1926/27 р. Два роки хлібозаготівельної кризи практично вичерпали експортні ресурси. У 1930 р. експорт зернових зріс до 298 млн. пудів і в 1931 р. досяг максимальної величини за весь пореволюційний період – 316 млн. пудів⁵⁸. Але якраз з 1929 р. почалася світова економічна криза. Радянські зовнішньоторговельні організації скористалися падінням цін на устаткування і різко збільшили його закупки. Але ціни на промислову і сільськогосподарську сировину впали ще більше. Щоб дістати ту саму валютну виручку для оплати імпорту, доводилося продавати в 2 – 3 рази більше сировини. 14 вересня 1931 р. Сталін писав Кагановичу: “На хліб більше натискувати не можна, тому що доводиться продавати його “задурно”, між тим як всередині країни він дуже потрібний нам”⁵⁹.

Експортний план Зовнішторга по хлібу становив на 1932 р. 250 млн. пудів. Називаючи цю цифру у листі Сталіну від 23 червня, Каганович висловлював деякі сумніви щодо можливості мобілізувати таку кількість хліба: “Звичайно, вивозити обов'язково треба негайно, і потрібно дати відсіч настроям, які склалися на ґрунті деяких утруднень останніх місяців, що не треба, мовляв, вивозити”⁶⁰. Каганович просив Сталіна з цього приводу висловитися, і той відповів, що експортний план слід серйозно скоротити⁶¹.

У 1932 р. на зовнішній ринок надійшло 107,9 млн. пудів хліба. У хлібофуражних балансах, які склалися Укрзерноцентром, на прогонування однієї людини в сільській місцевості клали 16 пудів на рік⁶². Це

означає, що хлібом, вивезеним у 1932 р., можна було врятувати всіх тих, хто загинув від голоду у Радянському Союзі в 1933 р.

Ми бачимо, що Сталіну не подобалося продавати сільськогосподарську продукцію за безцінь. Бачимо, що він прагнув скорочувати експорт зернових в 1932 р., щоб у держави в умовах наростаючої кризи вистачило хліба для міст і армії. Але сталінська турбота не йшла аж так далеко, щоб охопити й тих, хто виробляв продовольство.

М.Таугер вказував, що доступні йому джерела (у тому числі архів Форін офіс – англійського МЗС) вказують на серйозні наслідки, які могло б потягнути за собою скорочення або припинення експорту зерна в 1932 р. Мова йшла про відмову іноземних банків кредитувати імпорту, про конфіскацію на основі судових рішень як суден і експортного вантажу в портах, так і взагалі всієї радянської власності за кордоном⁶³.

Розпачливий стан платіжного балансу СРСР став одним з проявів економічної катастрофи, що насувалася. Тільки важка криза змушувала сталінський уряд скорочувати видатки на “священних корів” бюджету – промисловість та армію. Каганович писав Сталіну 14 червня 1932 р., що в Москві посилено працюють над визначенням джерел, які можуть збільшити валютну виручку і зменшити “наш дефіцит і утруднення”⁶⁴. Мова йшла, між іншим, про виставлення на продаж безцінних творів світового мистецтва та унікальних предметів антикваріату. Але солідну валютну виручку міг дати тільки хліб за умови його продажу у великих кількостях.

Радянський уряд був здатний витрясти з колгоспів весь хліб, щоб забезпечити експортні потреби, і переконливо доводив цю здатність впродовж трьох років. Різне зменшення хлібного експорту пояснювалося не бажанням залишити хліб в країні, а елементарною відсутністю його у держави. У 1932 р. повторилася ситуація 1929 р., коли у держави вичерпалися запаси зерна під час двох підряд хлібозаготівельних криз.

У світлі сказаного треба належним чином оцінити термінові закупки зерна в кількох країнах, щоб припинити масову смертність українських селян у першій половині 1932 р. Кремль починав у цей час здійснювати репресування радянських громадян за національною ознакою, і серед перших національностей, яких торкнулися такі репресії, були українці. Але сталінська практика знала тільки політично доцільне для Кремля репресування. Обумовлена хлібозаготівлями з урожаю 1931 р. масова смертність українських селян була політично недоцільною, і уряд вжив заходів, щоб припинити її. Те, що заходи виявилися недостатніми, внаслідок чого загинули десятки тисяч селян, свідчило

лише про глибоку байдужість кремлівських небожителів до страждань народу.

Дефіцит хліба в країні, який був зовнішнім проявом економічної політики “підхльостування”, призвів до різкого зростання антирадянських настроїв серед міського населення, у тому числі у середовищі індустріального робітничого класу. В останньому кварталі 1932 р. на централізованому постачанні в Україні перебувало 7 159 500 осіб. Щоб привести витрати хліба у відповідність з його наявними резервами, політбюро ЦК КП(б)У 29 листопада визнало необхідним:

- від 1 грудня зменшити норму хліба службовцям та утриманцям робітників і службовців за особливим і першим списками з 400 г на день до 300 г;

- зняти з постачання кустарів;

- зменшити фонд громадського харчування на 15%;

- зменшити фонд для постачання міського і сільського населення за списками другим і третім;

- додати до муки ячмінь і кукурудзу (у кількості від 13 до 15%)⁶⁵.

Непопулярні заходи підірвали вплив партії у населенні й авторитет вождів серед тих рядових партійців, які пов'язували свій добробут з партійним квитком. Чекісти реєстрували багато епізодів, які це підтверджували. Наприклад, 1 грудня 1932 р. після мітингу робітник вагонного цеха в депо Кременчук Григорій Нетяга, якого нещодавно прийняли кандидатом в члени КП(б)У, побачив секретаря партосередку і у присутності робітників заявив йому: “На тобі справи МОПР і кандидатську картку. Більше я в партії бути не бажаю, тому що радянська влада і партія неправильно роблять, зменшуючи норму хліба. У мене з двох утриманців зняли по 100 г, а матері зовсім нічого не дають”⁶⁶.

Навіть кваліфіковані робітники з партійним квитком засуджували економічну політику уряду. На партзборах залізничної станції Мелітополь член партії Щедрин заявив, що робітників виморюють голодом. Його підтримали машиніст депо Кузнецов і машиніст Ніколаєнко (обидва партійці, другий з них керував партколою), які сказали: “Ми в корені не згодні з політикою партії у питанні ставлення до селянства. У селян забирають хліб і худобу, вони голодують і їм нема чим нас годувати”⁶⁷.

У листі 20-річного комсомольця Г.Ткаченка С.Косіору є одна коротка фраза, яку автор не став розвивати: “Зараз набирає сил і авторитету теорія т.Бухаріна”⁶⁸. Боротьбі з “правим ухилом” сталінська команда приділяла особливу увагу як по партійній лінії (чистка ВКП(б) після поразки М.Бухаріна, О.Рикова і М.Томського), так і по чекістській. Слід визнати, однак, якнайширшу популярність бухарінців, які відстоювали неп і пропагували в сільському господарстві кооперативи,

а не колгоспи. Провал економічної політики Сталіна ставив на порядок денний питання про повернення до непу і кооперативного будівництва. Партія, за винятком її номенклатурної частини, могла об'єднатися навколо цих гасел. Для Сталіна це означало політичну смерть.

Наскільки гострими були настрої в самій партії, свідчить інформація чекістів з 4-ої взуттєвої фабрики у Києві. Помічник редактора фабричної багатотиражки Йосип Гутник заявив колишньому троцькісту (не підозрюючи того, що чекісти старалися перетворювати усіх "колишніх" на своїх агентів): "Ми повинні вимагати: 1)припинити вивіз хліба за кордон; 2)припинити хлібозаготівлю; 3)призупинити колективізацію і розпустити ті колгоспи, які себе не виправдали". Далі він заявив агенту ДПУ: "якби ми висунули гасло "Геть уряд голоду!", то за нами пішла б переважна більшість"⁶⁹.

Антисталінські настрої серед робітничого класу та інтелігенції ставали особливо небезпечними для Кремля через те, що зникалися з антиколгоспними селянськими виступами. У довідці секретно-політичного відділу ОДПУ "Про негативні явища на селі і діяльність антирадянського елемента" (від 5 серпня 1932 р.) зверталася особлива увага на зростаючу активність антиколгоспного руху за останні два місяці – червень і липень. Чекісти зафіксували також різке збільшення селянських виступів у 1932 р. порівняно з попереднім роком. На першому місці за кількістю виступів стояла УСРР – 923 з 1630 по всій країні. На другому місці перебував Північно-Кавказький край (173 виступи). Звертала на себе увагу концентрація селянських виступів у національних регіонах країни (в Західній області відбулося тільки 59 виступів, в Центральній Чорноземній області – 43)⁷⁰.

Ця інформація мусила особливо стурбувати Сталіна, який розумів всю небезпечність поєднання селянського руху з національним. У березні 1925 р. він говорив в югославській комісії виконкому Комінтерну: національне питання є по суті справи селянське питання; селянство являє собою основну армію національного руху; без селянської армії не буває і не може бути потужного національного руху⁷¹.

Восени 1932 р. стало зрозумілим з перебігу хлібозаготівель, що держава не зможе нагромадити істотних запасів товарного хліба, здатних розрядити ситуацію з постачанням міст і з платіжним балансом. Сталін, як і раніше, не розумів того, що криза хлібозаготівель є наслідком небажання уряду рахуватися з елементарними матеріальними інтересами колгоспного селянства. Йому здавалося, що вихід з кризи може бути забезпечений шляхом прогресуючого застосування сили у відносинах держави з колгоспним селянством. Так виникла ідея

відрядити в основні зерновиробляючі регіони країни хлібозаготівельні комісії з надзвичайними повноваженнями.

“Ответить сокрушительный ударом!” Час від часу на робочий стіл Сталіна клали дані про виконання планів осінньої сівби та хлібозаготівель по УСРР і зведення ОДПУ СРСР про протидію заготівлям з боку членів і кандидатів КП(б)У.

Інформація про сільськогосподарські кампанії не замовчувалася, хоч їх результати були невтішними. Наприкінці жовтня 1932 р. посівна кампанія мала вже завершуватися за погодними умовами, але план сівби озимини було виконано тільки на 82,9%. Незважаючи на величезну армію заготівельників, поставки хліба на 25 жовтня становили тільки 39% плану⁷².

Інформація про настрої людей, які виконували хлібозаготівельний план, була секретною. Висловлювання багатьох функціонерів низової ланки компартійно-радянського апарату явно підпадали під статтю про антирадянську пропаганду.

Підсумковий документ про протидію хлібозаготівлям обсягом 68 стор. машинопису був підготовлений секретно-політичним відділом ДПУ УСРР за станом на 20 жовтня. Уперше він з'явився у збірнику документів “Голод-геноцид 1932-1933 років в Україні”, виданому в Канаді у 2005 р.⁷³. Документи збірника друкувалися мовою оригіналу. Від серпня 2006 р. цей документ доступний для всіх дослідників Голодомору – 33 (на сайті Служби безпеки України в Інтернеті).

Чекісти зареєстрували більше сотні проявів протидії хлібозаготівлям по кожній області. Розглянемо деякі висловлювання з цього зведення. Доцільно, мабуть, уникнути зворотного перекладу прямої мови.

“План хлебозаготовок мы принимать не будем, так как по своим размерам он невыполним. А пойти на то, чтобы опять оставить людей голодными – преступление. Я лучше сдам сейчас свой партбилет, чем обманом буду обрекать колхозников на голод» (секретар партосередку Єрмак, с.Н-Сірогози однойменного району, Дніпр. обл.).

“План нереален, разве что будете людей заготовлять в хлебозаготовку. Все равно придется крестьянству умирать голодной смертью... Видно, что у власти находятся контрреволюционеры или просто безголовые, которые вырабатывают планы так, чтобы их нельзя было выполнить” (з виступу колишнього червоного партизана, кандидата партії, члена сільради С.Шовкопляса на пленумі Ленінської сільради, Білоозерський район Дніпропетровської області).

“Они хотят вас в этом году оставить также без хлеба, как и в прошлом году. Если вы, дураки, будете молчать, то останетесь без хлеба. Плана хлебозаготовок принимать сейчас не нужно, посмотрим,

скільки буде излишков, столько и отдадим” (висловлювання голови артілі ім. 30-ої Іркутської дивізії, члена КП(б)У Бабичева перед загальними зборами, скликаними для прийняття хлібозаготівельного плану, Богданівська сільрада Павлоградського району, Дніпр. обл.).

“Мы ни одного фунта хлеба не дадим, вы нам не угрожайте, мы не боимся, голодная смерть страшнее” (на зборах активу так заявив голова артілі “Путиловець”, кол. червоний партизан, кандидат в члени КП(б)У Денисенко. Білоозерський район Дніпр. обл.).

“Я уже живу здесь 4 месяца и до того привык, что не считаю себя уполномоченным РПК, а считаю себя здешним колхозником. Наверное, буду жить еще 14 месяцев, но пользы из этого мало, ибо план хлебозаготовок невыполним, так как хлеба нет даже для сева и питания” (уполномочений РПК Передерій, Вьюнівська сільрада, Білоозерський район, Дніпр. обл.).

“В этом году план хлебозаготовок как для района, так и совхоза нереален. Для выполнения этих планов нужно будет отдать весь хлеб. Снова придется голодать колхозникам, снова начнется падеж лошадей. Соввласть создала такие условия, что ни в совхозе, ни в колхозе нет возможности работать” (директор радгоспу “Більшовик” Біркін, Новоукраїнський район Одеськ. обл.).

“Это настоящий грабёж со стороны соввласти. В районном и высшем руководстве сидят не правители, а олухи. Сталин, Коссиор и другие не могут управлять страной... Я брошу работу и уеду, не хочу грабить крестьян” (уповноважений РПК в селі Іванівка, голова райКНС Низькоусов, Н-Георгіївський район, Харк. обл.).

“Не могу даже себе представить, что делается в нашем Советском Союзе. Мне кажется, что у власти засела контрреволюция и издевается над народом. Я хорошо знаю, что у крестьян хлеба нет. Уже теперь они питаются суррогатами. Всего сказать нельзя, так как пришьют оппортунизм и исключат из партии. Много таких членов партии, которые работают неохотно, но надо работать” (голова колгоспу в с.Коптієво Постнов, Олішівський район Чернігівська область).

“В этом году план непосилен, и если его выполним, то доведем Украину до развала и голода” (секретар Словечанського райкому ЛКСМУ Дубовик, Київська обл.).

Як свідчать підслухані чекістами висловлювання, українські селяни вже передбачали, що саме їх чекає у першій половині 1933 р. Штучно створювана владою неорганізованість селян не зменшувала масовості опору. Ситуація виглядала тим більш грізною для Кремля, що певні елементи організації у протидію владі інколи вносилися навіть функціонерами низового компартійно-радянського апарату.

Сталін все ще не розумів, мабуть, що колгоспники не працюватимуть на державу безплатно. Але він бачив масовість опору, особливо в Україні, і кваліфікував його як саботаж.

Саботаж Сталін вважав тим більше небезпечним, що ряд діячів російського уряду (О.Смирнов, В.Толмачов, М.Ейсмонт) під впливом наростаючої кризи почали розглядати генеральну лінію ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні як загрозу для партії і країни.

27 листопада 1932 р. Сталін скликав об'єднане засідання політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б), на якому поставив питання про групу О.Смирнова. Заперечуючи свою особисту відповідальність за провал хлібозаготівель, на чому загострювали увагу члени цієї групи, Сталін назвав дві причини невдач: а) проникнення в колгоспи і радгоспи антирадянських елементів з метою організації шкідництва і саботажу; б) неправильний підхід значної частини сільських комуністів до колгоспів і радгоспів. Він закликав відмовитися від ідеалізації колгоспів та радгоспів і застосувати методи примусу щодо них, аби викоренити елементи саботажу та антирадянських явищ. “Було б нерозумно, - підкреслив генсек, - якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом”⁷⁴.

Перші заходи комісії Молотова Сталін оприлюднив гасло “нищівного удару” 27 листопада, але фактично завдав його більше ніж на місяць раніше – 22 жовтня 1932 р. В цей день політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення відрядити на дві декади комісію Молотова в УСРР (у складі голови правління Держбанку СРСР М.Калмановича, начальника об'єднання “Заготзерно” С.Саркісова та ін.) і комісію Кагановича в Північно-Кавказький край. Обидві комісії мали надзвичайні повноваження. Напучувані усними інструкціями генсека, вони в кінці жовтня роз'їхалися по місцях призначення.

У 1991 р. я писав, що ці комісії не залишили письмових відбитків своєї діяльності, тому що діяли через місцеву владу⁷⁵. Справді, всі розпорядження Молотова і Кагановича в УСРР набували форму компартійно-урядових постанов, які приймалися від імені харківського центру. Однак архів обох комісій у вигляді телеграм і довідок зберігся. Надзвичайно цінним матеріалом є в ньому й щоденники поїздок Кагановича по Північному Кавказу і УСРР. Ці матеріали стали доступними для дослідників після передачі їх з Президентського архіву РФ в Російський державний архів суспільно-політичної історії. Частина документів була опублікована В.Даниловим, Р.Маннінг і Л.Віолою в 2001 р. у багатотомному виданні “Трагедия советской деревни”. Майже у повному складі цей архів був підготовлений до друку В.Васильєвим і

Ю.Шаповалом, після чого опублікований в 2001 р. окремою книгою: “Командири великого голоду. Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ”.

Комісія Молотова приїхала в Харків 29 жовтня і на засіданні політбюро ЦК КП(б)У спільно з першими секретарями обкомів партії повідомила про згоду Кремля на скорочення хлібозаготівельного плану. Попередньо у листах до ЦК ВКП(б) С.Косіор просив знизити план на 50 млн., а М.Хатаєвич – на 70 млн. пудів⁷⁶. Сталін погодився на максимальну цифру, і 30 жовтня на політбюро ЦК КП(б)У було прийняте остаточне планове завдання, розподілене по областях, секторах і культурах. УСРР повинна була дати 282 млн. пудів, у тому числі по селянському сектору – 261 (колгоспи – 224,1, одноосібники – 36,9), по радгоспах – 21 млн. пудів. Зменшені плани треба було виконувати у повному обсязі і негайно.

Перебуваючи в Україні, Молотов одразу виявив, що заскиртованого хліба не вистачить, щоб розрахуватися з державою за зниженим планом. Та він зайнявся в першу чергу колгоспними скиртами. Треба було поставити їх на облік, взяти під охорону, обмолотити і вивезти зерно.

Обмолот просувався уповільнено. Голодні й знесилені люди працювали погано. До того ж у них були свої розрахунки на хліб у полі. Залишаючи зерно в снопах, як їм здавалося, вони ще не втрачали надії використати його у майбутньому. На темпи робіт впливали також відсутність пального для молотарок, коней для перевезення зерна. Хліб псувався, гинув від гризунів, безповоротно втрачався. Навіть в кінці грудня в республіці ще не звезли зерно з 390 тис. га⁷⁷.

Перебуваючи в Одеській області, комісія Молотова звернула увагу на те, що в артілі “Червоне козацтво” Фурманівської сільради у парової молотарки враховувався тільки перший сорт пшениці і не враховувався другий сорт, який складав 25-30 відсотків обмолоту. Молотов негайно телеграфував в Новоукраїнський райпартком, секретарю Одеського обкому КП(б)У Майорову і Косіору, щоб злочинців негайно віддали під суд і використали цю справу в засобах масової інформації. 5 листопада його комісія розробила інструкції, які лягли в основу постанови РНК УСРР від 12 листопада “Про хиби в організації обмолоту та боротьбу з втратами врожаю зернових культур”. В ній головна увага приділялася двом заходам: по-перше, суцільній перевірці якості обмолоту та стану токів, особливо щодо збереження соломи й полови; по-друге, негайній організації переобмолоту і перевірювання полови при виявленні втрат зерна в соломі і полові більше 3%. На кожну працюючу молотарку райпарткоми повинні були виділяти спеці-

альних контролерів з числа мобілізованих на хлібозаготівлі для організації обліку зерна і забезпечення його термінового вивозу на заготівельні пункти⁷⁸.

Селяни опиралися переобмолоту не менше, ніж обмолоту, бо солома з половиною була єдиним порятунком на випадок, коли вичерпаються мізерні продовольчі і фуражні запаси. Коли ж їх все-таки змушували до цього, вони старалися так налагодити молотарку, щоб знову побільше залишків відходило в половику. Хоч переобмолот мало допоміг виконанню хлібозаготівельного плану, кількість зерна у відходах все-таки різко зменшилася, і серйозно розраховувати на них як на продовольчий ресурс уже не доводилося.

За вказівкою Молотова у протоколі засідання політбюро ЦК КП(б)У від 1 – 5 листопада з'явилася директива про посилення допомоги хлібозаготівлям з боку органів юстиції. Судові органи зобов'язувалися поза чергою розглядати справи по хлібозаготівлях, як правило, виїздними сесіями на місці із застосуванням суворих репресій. Адміністративні органи зобов'язувалися швидко проводити в життя всі заходи примусу до боржників по хлібозаготівлях. Центральна і місцева преса повинні були широко висвітлювати судові справи⁷⁹.

Рішення політбюро ЦК КП(б)У знадобилося Молотову, щоб створити умови для широкого використання драконівської постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. 5 листопада Хатаєвич і Молотов надіслали секретарям обкомів КП(б)У телеграму такого змісту: “У повідомленнях обласних органів ОДПУ є багато відомостей про розкрадання, злочинне розбазарювання і приховування колгоспного хліба за участю і під керівництвом правління колгоспів, і в тому числі деяких правління комуністів, які являють собою насправді куркульську агентуру, що розкладає колгоспи. Незважаючи на це, Центральному Комітету КП(б)У невідомо, що роблять обкоми для боротьби з цими явищами. Відзначаючи неприпустиму бездіяльність судів і прокуратури і пасивність преси щодо відповідних конкретних фактів, ЦК КП(б)У категорично вимагає від обкомів негайних і рішучих заходів боротьби з цими явищами з обов'язковим і швидким проведенням судових репресій та нещадної розправи зі злочинними елементами в правліннях колгоспів на основі відомого декрету про охорону суспільної власності, з висвітленням цих фактів у пресі, винесенням засуджуючих ці факти рішень колгоспних зборів”⁸⁰.

В останні місяці 1932 р. в Україні утворився явочним порядком надзвичайний орган влади на чолі з Молотовим, який розв'язував всі найважливіші питання повсякденного життя. Одним з таких питань стала необхідність застосування прискореної практики реалізації “закону

про п'ять колосків". 21 листопада Молотов, Чубар, Строганов і Калманович звернулися до Сталіна з проханням надати ЦК КП(б)У в особі спецкомісії (генеральний секретар ЦК, голова ДПУ УСРР і представник Центральної контрольної комісії) на період хлібозаготівель остаточне рішення питань про застосування смертної кари. Спецкомісія ЦК КП(б)У повинна була тільки раз на декаду звітувати про свої рішення у таких справах перед ЦК ВКП(б)⁸¹.

Заходам надзвичайної комісії в Україні Молотов надавав, як можна помітити, широкий розголос у засобах масової інформації, щоб представити себе виконавцем народної волі. В цих трагічних подіях якнайповніше проявилася справжня суть радянської влади – народного представництва, цілком підпорядкованого компартійній диктатурі, уособлюваній купкою злочинців на вершині владної піраміди.

Важливим елементом діяльності молотовської комісії став давно випробуваний шлях експропріації господарств. З цією метою РНК УСРР 11 листопада виніс постанову про позбавлення одноосібників, які не виконували зобов'язань по хлібозаготівлях, усього їхнього рухомого майна, а також посівів, присадибних ділянок і будівель. Незабаром висунута в цій постанові ідея розкуркулення (мовою селян – “розбарохолення”) була “поглиблена” рекомендаціями вживати її до колгоспників і депортувати експропрійованих на поселення у віддалені місцевості країни або в концтабори. Циркуляр за підписом С.Косіора був розісланий в райони 27 листопада: “По відношенню до колгоспів, які найбільш вперто саботують хлібозаготівлі, допустили затаєння і розкрадання хліба і не дали досі серйозного зрушення в хлібозаготівлях, обов'язково добитися викриття куркульських та антирадянських елементів – організаторів саботажу, здійснити вилучення цих елементів, організувати в прискореному порядку суд, а вирок суду, а також його виконання опублікувати у місцевій районній пресі”⁸².

Треба визнати, що такі циркуляри низовий компартійно-радянський апарат виконував дуже неохоче. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 29 грудня Л.Каганович із роздратуванням відзначив, що постанову РНК УСРР від 11 листопада рідко вживається щодо тих, хто не здає хліб, й запропонував негайно використати її, щоб прискорити справу. Він дав контрольну цифру на Харківську область – розкуркулити 1000 господарств, на Дніпропетровську – 500. Через день він узяв участь у засіданні бюро обкому і в нараді секретарів райкомів партії в Одесі, де наполіг на тому, щоб у 16 відстаючих районах розкуркулити та депортувати на північ 500 господарств, ув'язнити в концтаборах 500 і виключити з партії 50 осіб⁸³.

Уповноважений ЦК КП(б)У по хлібозаготівлях, голова ЦКК КП(б)У і нарком РСІ УСРР В.Затонський у звіті написав: “Мені розповідали з практики Одеської області, зокрема Нової Українки і Знам’янки (те ж передавав товариш, що приїхав до мене з Нікополя), що висланням на північ не так вже й засмучувалися. Ніхто не дезертирував, багато хто йшов з гармошкою, а були навіть випадки “добровольчества”, коли сусіди зверталися з проханням включити їх в партію переселенців⁸⁴. Затонський писав про це з подивом, не розуміючи поведінки селян, тому що був упевнений: “Мужик з хлібом”. А селяни надавали перевагу депортації перед голодною смертю. Секретар Краснопілляського райкому партії (Харківська обл.) доповідав в ЦК КП(б)У у грудні 1932 р.: “Нарсуд майже щоденно розбирає хлібні справи на місцях. Після закінчення суду в с.Краснопілля середняк Бесараб Олексій Васильович сказав: “Хай судять та везуть звідціля, так хоч з голоду не вмреш, а вдома, коли залишимося, все рівно помремо”⁸⁵.

Кожного дня Молотов зв’язувався з секретарями обкомів і райкомів, цікавився перебігом заготівель і вимагав стабільно високих темпів здавання хліба. Він телеграфував 18 листопада секретарю Новоукраїнського райпарткому: “Ваші цифри зростання хлібозаготівель за перші три п’ятиденки листопада можна вітати за темпи, якщо не втратите завойованих позицій. Відповідайте негайно коротким листом, чим пояснюються ці перші ваші успіхи і наскільки вони надійні”⁸⁶. Очевидно, голова РНК СРСР бажав використати “досвід” Новоукраїнського райпарткому в інших районах.

Під диктовку В.Молотова і Й.Сталіна В.Молотов і його комісія перебували в Україні до 6 листопада. В цей день голова РНК СРСР виїхав у Москву, щоб взяти участь у торжествах, присвячених 15-річчю Жовтневої революції. Повернувся він у Харків 17 листопада і перебував в Україні до 23 листопада. Перші два дня Молотов просидів в столиці УСРР, відпрацьовуючи, згідно з одержаними від Сталіна інструкціями, партійно-урядові постанови харківського центру щодо посилення хлібозаготівель. Тексти документів він надіслав на узгодження в Кремль⁸⁷. Вони були опубліковані у вигляді постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада і постанови РНК УСРР від 20 листопада під однаковою назвою – “Про заходи до посилення хлібозаготівель”.

У постановах висувалася вимога повністю виконати план заготівель до 1 січня і створити насінневі фонди до 15 січня 1933 р. Заборонялося витрачання натуральних фондів, утворених у колгоспах, які не виконали хлібоздачу. Райвиконкоми зобов’язувалися негайно організувати перевірку цих фондів і призначити у всіх артілях осіб, відповідальних за їх зберігання. По суті справи, на все засипане зерно

накладався арешт. Мета цього екстраординарного заходу розкривалася в наступному пункті: надати райвиконкомам право перераховувати до фонду хлібозаготівель усі натуральні фонди колгоспів. Артіль-боржники, які видавали натуральні аванси у рахунок трудоднів або для громадського харчування понад встановлені норми (15% від фактичного обмолоту), повинні були негайно організувати повернення “незаконно розданого хліба” з тим, щоб спрямувати його на виконання плану. Райвиконкоми зобов’язувалися організувати вилучення у колгоспів, одноосібників і робітників радгоспів хліба, що його розікрали під час косовиці, обмолоту і перевезення⁸⁸. Цей зловісний пункт на ділі означав, що держава санкціонує проведення масових обшуків з негайною конфіскацією всіх наявних запасів зернових, бо відрізнити “вкрадене” зерно від будь-якого іншого ніхто не збирався.

З метою придушити саботаж в управлінських ланках ставилась вимога притягати до суду на підставі постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. як розкрадачів державного та громадського майна – бухгалтерів, рахівників, комірників, завгоспів, вагарів, що приховали хліб від обліку⁸⁹.

Прийнята під диктовку Молотова постанова РНК УСРР від 20 листопада 1932 р. містила в собі пункт 9, який має безпосереднє відношення до Голодомору-33: “До колгоспів, що припустили розкрадання колгоспного хліба і злісно зривають план хлібозаготівель, застосувати натуральні штрафи порядком додаткового завдання з м’ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми здавання даним колгоспом м’яса як усупільненої худоби, так і худоби колгоспників. Райвиконкоми застосовують ці штрафи з попереднього дозволу кожного окремого випадку облвиконкомом. Розмір штрафів (в межах 15 – місячної норми м’ясоздавання) і термін сплати цих штрафів РВК встановлює відповідно до господарського стану кожного окремого колгоспу. Накладання штрафів не звільняє колгосп від виконання повнотою встановленого плану заготівель. Дозволити РВК у випадках, коли колгоспи вживають справжніх заходів для забезпечення виконання плану хлібозаготівель на встановлені терміни, ці штрафи скасовувати. Санкціонувати ці штрафи можна з попереднього дозволу облвиконкому”⁹⁰.

Постанова ЦК КП(б)У від 18 листопада починалася з розділу “Про мобілізацію робітників-комуністів на хлібозаготівлі”. В ній йшлося про відрядження з промислових центрів на допомогу райпарткомам 600 робітників з досвідом проведення ударно-політичних кампаній (з Донбасу – 200 осіб, Харкова – 140, Дніпропетровська – 130, Одеси – 70, Києва – 60 осіб). Мобілізованих треба було спрямувати бригадами у складі 3-4 осіб в 40-50 вирішальних для заготівель районів (по 2 – 4 бригади на

район) для роботи в селах, “де куркульський саботаж і неорганізованість партійної роботи набрали найбільш гострого характеру”⁹¹.

Виходячи з того, що постанова ЦК КП(б)У текстуально повторювала всі завдання, що покладалися на радянський апарат постановою РНК УСРР, головною метою мобілізованих з міста комуністів ставала організація обшуків селянських садиб на предмет виявлення “неправильно виданого” і “розкраденого у колгоспів і радгоспів” хліба. Звертає на себе увагу та обставина, що в Харкові були чудово поінформовані про одну з головних несправедливостей повсякденного життя в колгоспах – сваволю при нарахуванні трудоднів для місцевих начальників і рядових колгоспників. В ситуації, що склалася, держава відчула себе обійденою, тому що вважала практично все вироблене зерно своєю власністю. Тому окремим пунктом партійної постанови було зазначено, щоб голів колгоспів – як безпартійних, так і комуністів, які не справилися з виконанням плану заготівель, “притягати до суворої відповідальності за розстрату колгоспного хліба з вилученням неправильно виданого хліба, у першу чергу у членів правлінь колгоспів і адміністративно-службового персоналу (рахівників, комірників, полеводів тощо)”⁹².

Партійна постанова повторювала 9-й пункт урядової, в якому йшлося про вилучення у вигляді натуральних штрафів індивідуальної худоби колгоспників, але “збагачувала” її таким доповненням: “У колгоспах, які незадовільно виконують план хлібозаготівель, щодо колгоспників, що мають посіви зерна на присадибних землях, повністю зарахувати все одержане ними з присадибних ділянок зерно в залік натуральної видачі по трудоднях з вилученням лишку виданого хліба на виконання плану хлібозаготівель”⁹³.

У постанові ЦК КП(б)У містився ще один важливий пункт, якого не було у значно коротшій за обсягом урядовій постанові: одноосібників, які не виконували хлібоздачу (по контракції або “самозобов’язанням”), дозволялося штрафувати встановленням додаткових завдань не тільки по м’ясозаготівлях (в розмірі 15-місячної норми), але й по картоплі (в розмірі річної норми здавання)⁹⁴.

Таким чином, запроваджені з особистої санкції Сталіна молотовські партійно-урядові постанови встановлювали відповідальність колгоспників за невиконання колгоспами встановленого хлібозаготівельного плану. Боржники повинні були відповідати продукцією, вирощеною у присадибному господарстві. Одноосібники відповідали за нездачу зерна іншою продукцією, а конкретно – худобою в живій вазі або м’ясом (салом) і картоплею. Виявлення наявності вироблених у присадибному господарстві колгоспника або в господарстві одноосібника продовольчих

запасів могло бути здійснене різними шляхами, але за логікою головним ставав обшук.

У постанові ЦК КП(б)У містилася сором'язлива ремарка: не допускати застосування масових обшуків у колгоспників та одноосібників⁹⁵. Більш детально ця тема розгорталася у розпорядженні Наркомюста УСРР від 25 листопада, яке адресувалося прокуратурам. Наркомюст давав прокурорам таку настанову: "У питанні повернення незаконно розданого хліба й вилучення у окремих колгоспників та одноосібників розкраденого хліба – пояснюється: а) в цій роботі треба обов'язково спиратися на кращих колгоспників-ударників, вживаючи всіх заходів до того, щоб без масових трусів й адміністрування на основі самоперевірки досягти ефекта як щодо кількості виявленого й поверненого хліба, так і у виявленні фактичних зривачів з керівництва колгоспами й ледарів та рвачів, що хоча не мають трудоднів, проте мають запаси хліба; б) треба найширше поставити й використати агентурні можливості з тим, щоб найбільше запобігти зайвих дій, які не дають жодних наслідків"⁹⁶.

Отже, у продиктованих Сталіним і Молотовим постановою харківського компартійно-радянського субцентру влади містилися пункти, які вели до переростання вже пануючого у Радянському Союзі (в тому числі і насамперед – в Україні) голодування міського і сільського населення у жахливий голодомор. Мова йде про натуральне штрафування тих господарств колгоспників та одноосібників, які держава вважала боржниками по хлібозаготівлях. Такий спосіб покарання державою "боржників" уже не мав відношення до хлібозаготівель.

Вказані постанови і розроблені на їх основі підзаконні акти мали певні обмеження щодо процедури обшуків і набору продовольчих продуктів, які підлягали конфіскації. Переростання здійснюваних силовими засобами хлібозаготівель в терор голодом під виглядом заготівель відбувалося поступово. Процес переростання має бути ретельно відстежений (за період від грудня 1932 р. до лютого 1933 р.) при аналізі дій заготівельників, які керувалися як вказаними постановами, так і усними інструкціями. Але вже тут треба зафіксувати найголовніший результат діяльності надзвичайної хлібозаготівельної комісії під керівництвом Молотова в УСРР: створення законодавчої основи для терору голодом, тобто для геноциду.

Такий висновок ми повинні зробити, маючи справу з тими вузькими рамками поняття, які задані Конвенцією ООН "Про попередження злочину геноциду і покарання за цього". Сталінські хлібозаготівлі, як і немало інших епізодів комуністичного будівництва, теж були геноцидом. Суть цих заготівель, як показано у попередньому розділі, зводилася до

того, щоб спочатку забрати геть усе, і лише потім видавати селянам продовольчу допомогу. Під час реалізації урожаю 1931 р. такий метод заготівель сталінський уряд запровадив в Україні, а коли пересвідчився, що селяни стали гинути, почав рятувати їх. Точно такий же метод заготівель Кремль застосував під час реалізації урожаю 1932 р. в Поволжі і в усіх округах Північного Кавказу.

Виходить так, що на матеріалі хлібозаготівель з урожаю 1931 р. неможливо обґрунтувати національну спрямованість геноциду. Кількість конфіскованого державного хліба не знаходилася у прямій залежності від кількості отриманого врожаю. У нас нема переконливих критеріїв, за допомогою яких можна було б пояснити, чому хлібозаготівельний план для України тоді був набагато суворішим, ніж для інших хлібовиробних регіонів СРСР. Нам залишається констатувати лише те, що він насправді був набагато суворішим.

Інша річ – хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. в УСРР і на Кубані. Тут і тільки тут сталінський уряд під час заготівель почав конфісковувати у селян не лише хліб, а й все продовольство з очевидною метою поставити селян перед загрозою смерті від голоду. Отже, треба виявити техніку, причини і наслідки конфіскації продовольства. Тоді можна буде твердити, що геноцид мав національну спрямованість.

Оріхівська справа Сталін задумав здійснити у 1933 р. чергову генеральну чистку партійних організацій, щоб витруїти з партії бодай найслабший дух непокори або інакомислення. Першу репетицію такої чистки він вирішив провести в Україні. У сталінсько-молотовській постанові ЦК КП(б)У “Про заходи до посилення хлібозаготівель” від 18 листопада 1932 р. з цього приводу говорилося: “Оскільки у ряді сільськопарторганізацій, особливо в період хлібозаготівель, виявилось змикання цілих груп комуністів і окремих керівників партосередків з куркульством, петлюрівщиною і т.п., що на ділі перетворює такого роду комуністів і партосередки в агентуру класового ворога і є наочним доказом цілковитого відриву цих осередків і комуністів від бідняцько-середняцьких колгоспних мас, - ЦК і ЦКК КП(б)У ухвалюють негайно провести чистку ряду сільських парторганізацій, що явно саботують виконання плану хлібозаготовок”⁹⁷. Мова йшла про Снігурівський і Фрунзевський район Одеської області, Солонянський, Василівський і Велико-Лепетиський район Дніпропетровської області.

У процитованому уривку з постанови від 18 листопада звертають на себе увагу суто сталінські звороти мови, яких ретельно дотримувався Молотов, а також своєрідний каральний прийом: заздалегідь визначити кількість об’єктів (у даному разі – районів), приречених на показову репресію. Рішення про часткову чистку було оголошено в республі-

канських і обласних газетах у формі окремої постанови ЦК і ЦКК КП(б)У, яка теж датувалася 18 листопада.

Як і слід було чекати, чистка перетворилася на розгром партійних кадрів. У Велико-Лепетиському районі з 300 членів партії було виключено 80 (27 %). Вигнали з роботи і з партії і вислали за межі республіки керівників у більшості сіл району. Зокрема, з 25 секретарів партосередків було репресовано десятеро. Погром, однак, не дав жодних зрушень, як це було визнано у постанові ЦК КП(б)У від 20 грудня “Про хід чистки Василівської, Солонянської, Фрунзевської, Велико-Лепетиської й Снігурівської райпарторганізацій”⁹⁸.

Варто було Молотову виїхати з України, як низовий компартійно-радянський апарат різко послабив темпи хлібоздачі. Показова чистка кількох райпарткомів не справила належного враження. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло 27 листопада “перестраховочну” постанову, в якій зазначалося, що п’ята п’ятиденка листопада дала в основних хлібовиробних областях (Дніпропетровській, Київській, Харківській і Одеській) зниження на 574 тис. пудів. У зв’язку з цим обкоми КП(б)У і ДПУ УСРР зобов’язувалися взяти під безпосередній контроль вжиття заходів для подолання “куркульського саботажу”⁹⁹.

Тим часом чекісти, яких відрядили для допомоги в організації чистки ряду районів Дніпропетровської області, виявили, як вони заявили, що керівники Оріхівського району роздали колгоспникам хліб замість того, щоб здати його державі. Матеріали про порушення партійно-радянських постанов про хлібозаготівлі були направлені в обком партії. Партколегія обкому оголосила керівникам району догану, зняла їх з посад і направила на іншу роботу.

Коли ж матеріали про “оріхівську справу” потрапила до голови ДПУ УСРР С.Реденса, він негайно переправив їх в секретний відділ ЦК ВКП(б). Саботаж хлібозаготівель на рівні районного керівництва був якраз тим сюжетом, який варто було витягти на загальносоюзний рівень. Дізнавшись про те, що керівники Оріхівського району дозволили собі створити страховий фонд і віддати селянам зерно на посів, Сталін розіслав 7 грудня присвячений цій справі лист за широким колом адрес: членам і кандидатам в члени ЦК і ЦКК ВКП(б), секретарям обкомів, крайкомів, ЦК національних республік, секретарям райкомів і головам райвиконкомів, членам колегії Наркомзема СРСР. Як додаток до листа були розіслані слідчі матеріали про саботаж хлібозаготівель в Оріхівському районі України. У листі Сталін робив такий висновок: “організаторами саботажа є в більшості випадків “комуністи”, тобто люди з партбілетом в кишені, які уже давно переродилися і розірвали

на ділі з партією”. Він вимагав негайно заарештувати керівників району і дати від 5 до 10 років тюремного ув’язнення кожному¹⁰⁰.

Оріхівський район, як і сусідній з ним Гуляйпільський, був у свій час центром махновського руху. Секретар Дніпропетровського обкому партії В.Строганов 11 грудня поспішив заявити, що колишні керівники району заарештовані, а облКК переглянула своє рішення від 29 листопада і виключила їх з партії. В кінці грудня в Оріхівському міському кінотеатрі було проведене виїзне засідання обласного суду. 13 звинувачуваних були засуджені на строк від 5 до 10 років тюрми, в тому числі Василь Головін (перший секретар райпарткому), Михайло Паламарчук (голова райвиконкому, член ВУЦВК), Федір Ордельян (голова райКК), Іван Аністрат (головний агроном райземвідділу), Іван Андрющенко (редактор районної газети “Ленінським шляхом”), Сава Бурковський (директор районної контори “Заготзерно”), Григорій Медвідь (директор Оріхівської МТС), Іван Пригода (голова райколгоспспілки) та ін.¹⁰¹.

Оріхівська справа була переглянута в 1964 р. Свідки, які фігурували в ній, або відмовилися від своїх показань, або заявили, що написані від їх імені свідчення брехливі від початку до кінця, або твердили, що взагалі не давали показань на попередньому слідстві. Тобто справа була сфабрикована чекістами у пропагандистських цілях. Вона справді відіграла свою роль, паралізуючи прагнення тих керівників районної ланки, які були схильні допомогти приреченим на голодування селянам.

Та незважаючи на те, що Кремль знаходив різні способи залякування апаратних працівників, їх більшість бачила на власні очі трагізм ситуації, у сільській місцевості. Вони не бажали залишатися гвинтиками бездушної державної машини і у міру своїх сил відкрито або приховано виступали проти конфіскації продовольства у голодуючій місцевості. Один з небагатьох представників компартійно-радянського керівництва УСРР, який пережив сталінщину і помер власною смертю, другий секретар ЦК КП(б)У, секретар Харківського обкому і міському партії Р.Терехов на початку грудня зустрівся з Сталіним і розповів йому, що в Україні починається голод. Як згадував він у 1964 р., генсек не дослухав його до кінця й різко обірвав гнівною тирадою: “Нам говорили, що Ви, товаришу Терехов, добрий оратор. Виявляється, що Ви добрий розповідач – вигадали таку казку про голод, думаєте нас залякати, але – не вийде! Чи не краще Вам залишити пости секретаря обкому і ЦК КП(б)У і йти працювати до Спілки письменників – будете казки писати, а дурні будуть читати”¹⁰². Терехову ще поталанило: заступництво за голодуючих селян коштувало йому тільки посади.

Пізніше, вже у січні 1933 р. Сталін відкликав Терехова в Москву і поставив на його місце П.Постишева.

Пропозиції С.Косіора

Темпи хлібозаготівель знижувалися від п'ятиденки до п'ятиденки. У відповідь на грізний запит Сталіна С.Косіор 8 грудня 1932 р. підготував детальний звіт про стан справ після від'їзду Молотова з України (тобто з 23 листопада). У звіті вказувалося, що обмолот скирд у переважній більшості районів закінчився. З цього Косіор робив висновок, що українська парторганізація повинна перебудувати свою роботу "на виявленні прихованого, неправильно виданого і розкраденого хліба"¹⁰³.

Український генсек підкреслював, що "робота щодо організації суворої перевірки справжнього врожаю і ресурсів колгоспів, які не виконують план хлібозаготівель, тільки починається". Вона повинна була розгортатися, на його думку, по кількох напрямках:

–відбирання розкраденого хліба у колгоспників, які не мають трудовнів, і у одноосібників;

–повернення неправильно виданого на трудовні хліба;

–вилучення створених у колгоспах фондів (за винятком насінневого фонду, який не підлягав вивезенню в рахунок хлібозаготівель)¹⁰⁴.

На виконання плану хлібозаготівель за рахунок "неправильно створених фондів" (головним чином – продовольчого і фуражного) Косіор не покладав великих надій, тому що вони вже були в основному вивезені з колгоспів. Головні надії покладалися на хліб, який був у колгоспників і одноосібників. Цей хліб можна було відібрати або обшуками, або репресіями. Незручність обшуків полягала в непрогнозованості результату: хліб могли й не знайти¹⁰⁵. Тому Косіор схилився до застосування репресій.

Що могло змусити селян віддати державі прихований хліб, який рятував їх від голодної смерті (у тому випадку, зрозуміло, якщо його вдалося приховати)? Держава в особі Молотова і Кагановича винайшла два способи впливу: натуральні штрафи і "чорну дошку".

Вираз "чорна дошка" уперше ми зустрічаємо в щоденнику Кагановича під час його поїздки на Північний Кавказ. На засіданні бюро крайкому 1 листопада він заявив про намір поставити на "чорну дошку" від 3 до 5 станиць, в яких заборонити торгівлю і провести чистку від контрреволюційних і куркульських елементів¹⁰⁶. Ідея була підхоплена і в Україні. 6 грудня постановою ВУЦВК і РНК УСРР на "чорну дошку" були занесені села, які тривалий час не могли розрахуватися з державою. Першими ця доля спіткала Гаврилівку Межівського і Вербки Павлоградського районів Дніпропетровської, Лютеньки Гадяцького і Кам'яні Потоки Кременчуцького районів Харківської, Піски Баштанського

району Одеської областей. Це означало, що селяни позбавлялися права на виїзд, бодай тимчасовий, а якщо в селі не було жодних продовольчих запасів, люди гинули голодною смертю. Велике село Гаврилівка вимерло повністю, Вербки - наполовину¹⁰⁷.

Наприкінці 1990 р. у Вашингтоні було опубліковано тритомний збірник спогадів громадян США і Канади, які проживали до Другої світової війни в УСРР. Серед свідчень є розповідь Василя Шумка, який учителював у селі Вербки. Він, зокрема, показав: "Це село занесене на чорну дошку. То не всі села були занесені. Але, значить, це може наше село, ще інші, що занесені на чорну дошку, більше пережили, але ми близько міста жили – Павлограду, то люди старалися тікати. Але місто було оточене, село оточене – не випускали. Не випускали ні в село, ні з села. А то, значить, чорна дошка. Такий стовб і напис "Бойкот..." Приїхав секретар Дніпропетровської області – Хатаєвич, і він був заступник першого секретаря України комуністичної. Він каже: То чому у вас тут трупи? Беріть усі! То якже? —йому кажуть. – Не можемо ховати, та як ми ховатимемо? Ні дощок, нічого нема. А, каже, так зробіть: Візьміть усіх у криницю – ті криниці, що осталися, - закиньте їх і загорнути їх"¹⁰⁸.

За прикладом харківського центру пішли області. У листі Сталіну від 8 грудня Косіор повідомляв, що області занесли на "чорну дошку" до 400 сіл. Однак український генсек був невисокої думки про ефективність "чорної дошки", хоча висловлювався обережно: результати цієї репресії не враховані¹⁰⁹. Блокада сіл мало впливала на хід заготівель. Якщо у селян справді не було прихованого хліба, щоб "відкупитися" від держави, вони повинні були довести це власною смертю від голоду.

Навпаки, натуральні штрафи Косіор вважав найбільш ефективним засобом "стимулювання" хлібозаготівель. У своєму звіті Сталіну він це підкреслював кілька разів: "найбільший результат дає застосування натурштрафів, за корову і свиню тепер колгоспник і навіть одноосібник міцно тримаються"; "найбільш добрі результати з репресій дають натурштрафи і позбавлення присадибної землі"¹¹⁰.

Натуральний штраф так швидко й міцно увійшов у повсякденне життя села, що його стали називати у скороченій формі натурштраф. Логіка звіту, що тут аналізується, дає підстави твердити: Косіор розглядав натуральне штрафування як засіб "стимулювання" хлібозаготівель. Це дуже важливо усвідомити, тому що лише через кілька тижнів натуральне штрафування відірвалося від своєї основи – хлібозаготівель, і стало застосовуватися просто як репресія.

Відрядження Л.Кагановича в Україну 10 грудня 1921 р. на політбюро ЦК ВКП(б) були викликані керівники КП(б)У, Північно-Кавказького крайкому і Західного обкому ВКП(б). Сталін в різкій формі критикував їх за лібералізм і м'якотілість у боротьбі з саботажниками. Особливо дісталось С.Косіору і М.Скрипнику (останньому – за “зв'язок з націоналістичними елементами”). Для опрацювання проекту постанови про перебіг хлібозаготівель була створена комісія політбюро ЦК, до якої від УСРР увійшли С.Косіор і В.Строганов. 14 грудня постанова “Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області” була ухвалена опитуванням членів політбюро ЦК ВКП(б). Строк завершення плану хлібозаготівель для України відсувався в ній до кінця січня 1933 р.¹¹¹

Буквально через п'ять днів з'явилася ще одна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, присвячена хлібозаготівлям в Україні. Сталін вирішив, що не варто сподіватися на КП(б)У та її керівників у боротьбі за виконання плану. Тому цією постановою Кагановичу і Постишеву доручалося “негайно виїхати на Україну на допомогу ЦК КП(б)У і Раднаркому України, засісти у вирішальних областях України в якості особоуповноважених ЦК ВКП(б) і Раднаркому Союзу РСР, поділивши труд з Косіором, Чубарем і Хатаєвичем”¹¹².

Каганович і Постишев опинилися в Харкові буквально через добу. О 10-й годині вечора почалося засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке тривало, судячи з щоденника Кагановича, до чотирьох годин ранку. На засіданні обговорювалося тільки одне питання: ситуація з хлібозаготівлями.

Косіор поділився враженнями від поїздки по Дніпропетровській області. Він зазначив, що в області йдуть повальні обшуки, але вони дають по декілька кілограмів зерна на один двір.

Хатаєвич доповів про результати поїздки в Одеську область, яка повинна була для виконання плану здати 26 млн. пудів хліба. По області залишалось необмолоченими близько 200 тис. га зернових, що давало не більше 8 млн. пудів хліба. “Залишок (а це – 18 млн. пудів – авт.) доведеться збирати розкриттям ям і “чорних амбарів”, заявив він. – Поки майже в кожному районі знайдено прихованим 2-3 тис. центнерів хліба. Але це – лише незначна частина прихованого і розкраденого”¹¹³.

На початку грудня в Харків був відряджений у складі групи чекістів В.Балицький. Сталін призначив його особоуповноваженим ОДПУ СРСР по УСРР, залишивши С.Реденса на певний час головою ДПУ УСРР. На цьому засіданні політбюро ЦК Балицький вказав, що з початку грудня обшуками виявлено в усій республіці 7 тис. ям і 100

“чорних амбарів”, в яких знайдено 700 тис. пудів хліба¹¹⁴. З цієї інформації можна було зробити два висновки: а) селяни справді ховали від держави рештки врожаю; б) розміри прихованого хліба були настільки мізерні, що виконати план за рахунок викриття “чорних амбарів” було просто неможливо.

Косіор підтвердив цей другий висновок, але Хатаєвич вважав, як бачимо, що чекістам вдалося виявити лише незначну частину “прихованого і розкраденого” хліба. Позиція Хатаєвича була співзвучною з лінією у хлібозаготівлях, яку обрав посланець Сталіна – Каганович: обов’язково виявити в Україні “підземне пшеничне місто”. Радянські газети вже давно експлуатували тему “підземного міста”, пояснюючи скорочення хлібного пайка в державній системі карткового постачання саботажем українських куркулів.

Заслуговує на увагу в світлі дальших подій співставлення свідчень В.Чубаря і С.Косіора. Чубар говорив, що штрафи в натурі не стягують, вважаючи це недоліком хлібозаготівель¹¹⁵. Косіор говорив про повальні, але малоефективні обшуки. Ми можемо твердити, що на час наради, тобто в третій декаді грудня, натуральні штрафи і обшуки ще не поєднувалися між собою в одну репресивну акцію.

На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня Каганович з санкції Сталіна вніс корективи у постанову ЦК КП(б)У від 18 листопада. Постанова дозволяла райвиконкомам викачувати з артілей створені в них натуральні фонди, але вона мала застереження: насінневий фонд вилучався тільки з санкції облвиконкомів у кожному окремому випадку. На додаток до цього застереження ЦК КП(б)У 29 листопада розіслав за підписом С.Косіора інструктивний лист обкомам і райкомам, в якому зазначалося: “Просто і механічно вивозити усі фонди у хлібозаготівлю є зовсім неправильним і неприпустимим. Особливо це стосується насінневого фонду. Вилучення колгоспних фондів та їх перевірка повинні здійснюватися не огульно, не повсюдно. Треба вміло обирати колгоспи з таким розрахунком, щоб там дійсно знайти зловживання та схований хліб. Вивіз хоча б частини посівного матеріалу повинен допускатися тільки в особливо виняткових випадках з дозволу обкомів партії і з одночасним вжиттям заходів, які дійсно забезпечують поповнення цього фонду з інших внутріколгоспних джерел”¹¹⁶.

Як бачимо, інструктивний лист фактично скасовував пункт постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада про вивіз насінневих фондів. Саме так його оцінював Каганович, і тому він змусив політбюро ЦК відкликати цей документ.

На засіданні політбюро ЦК Балицький доповів, що за 4 місяці від початку заготівель було заарештовано у цій справі 11 тис. осіб, а за

один наступний місяць, тобто до 15 грудня – 16 тис. осіб, серед них – 409 голів колгоспів і 107 голів райвиконкомів. Трійка винесла 108 смертних вироків, на розгляді перебувало ще 100 справ такого характеру¹¹⁷. Каганович схвалив ініціативу чекістів і поставив завдання репресувати найгірших уповноважених в районах, щоб вдарити й по цій ланці відповідальних за хібозаготівлі.

21 грудня перерване на короткий спочинок засідання політбюро ЦК КП(б)У відновилося. Тут виявилось, що Р.Терехов, як було занотовано у щоденнику Кагановича, “вперто не бажав давати прізвищ”¹¹⁸. З його боку це була звичайна порядність. Другий секретар ЦК КП(б)У вважав, що відряджені ним на цю кампанію керівники обласного масштабу не повинні ставати жертвами показових репресій, тому що ступінь виконання плану хібозаготівель в районах залежав не від їхньої роботи, а від багатьох чинників, починаючи з напруженості самого плану.

Член партії більшовиків з 1912 р. Роман Терехов зробив ще один гідний подиву вчинок. Виступаючи 23 грудня на обласній нараді в Харківському обкомі КП(б)У, він так відповів на запитання про відкликаний інструктивний лист ЦК від 29 листопада: “Ми не повинні забувати про майбутню посівну кампанію, про її труднощі. До питання про насіння треба гнучко підходити. Ми не можемо тепер записати, щоб узяти насіннєвий фонд, але ми не можемо також записати, щоб не брати насіннєвого фонду”¹¹⁹.

Виходить так, що навіть в тому диявольському коловороті, коли кожному відповідальному працівнику, звинувачуваному у саботажі і зраді партії, загрожувала ВМН (вища міра покарання в російській транскрипції), можна було зберігати людське обличчя.

Після марафонського засідання політбюро ЦК КП(б)У 20-21 грудня його учасники роз’їхалися по областях працювати над виконанням хібозаготівельного плану. П.Постишев, С.Косіор і С.Реденс взяли на себе Дніпропетровську область, Л.Каганович, М.Чернов і В.Балицький – Одеську, В.Чубар – Чернігівську, М.Хатаєвич – Харківську.

23 грудня Каганович і уповноважений по хібозаготівлях в Одеській області Ю.Коцюбинський провели настановчу нараду районного керівництва в Кривому Озері. Коцюбинський вимагав, щоб заготівельники були такими ж винахідливими у розкритті прихованого зерна, як колгоспники – у приховуванні: вони ухитрялися ховати хліб навіть під посівами. Каганович визначив програму дальших дій, беручи до уваги вивіз з колгоспів в рахунок заготівельного плану насіннєвого фонду після скасування рішення ЦК КП(б)У від 29 листопада. Варто навести найголовніший уривок з його короткого виступу мовою оригіналу, тому

що він зробив спробу бути “своїм” у середовищі українців, використовуючи з цією метою звороти їхньої мови:

“Значит ли это, что мы не должны собирать семена? Нет. Семена нужно собрать, но после выполнения плана хлебозаготовок. За семена нужно драться. И, возможно, придется пойти на путь самообложения колхозников. Но это гораздо целесообразнее делать именно для семян, а не для хлебозаготовок идти и «побираться» у колхозников по полпудика. У многих секретарей нет ясности – чего можно и чего нельзя. Их с прошлого года «мамка не перегибах ушибла». И вот боятся «перекручивания». Украинская пословица говорит: «Крути, да не перекручивай». А они решили “зовсім не крутить”. В морду бить никогда не следует. Но умело проведенные обыски, и не только у единоличников, но и у колхозников, рабочих, коммунистов, - это не перегиб. Нужно село взять в такой «штосс», чтобы сами крестьяне раскрыли ямы»¹²⁰.

Цей безмежно цинічний виступ другого за значенням керівника “держави-комуни” з максимально можливою переконливістю показував всю небезпеку принадної іззовні комуністичної ідеї, коли вона ставала програмою практичних дій. Партія з великими традиціями революційної боротьби стала іграшкою в руках купки карних злочинців. Такою же іграшкою стали народи опанованої більшовиками країни. Українських селян, які відвернулися від керівників УНР і пішли за більшовиками, через півтора десятки років брали у “великий штосс”.

30 грудня Каганович повернувся в Москву. 1 січня 1933 р. Сталін звернувся до українського селянства через компартійно-радянський апарат з ультиматумом. У ньому не йшлося про недовиконаний хлібозаготівельний план. Питання ставилося в іншому ракурсі...

Утворення надзвичайної комісії для Північного Кавказу.

22 жовтня 1932 р. Сталін вирішив направити на Північний Кавказ хлібозаготівельну комісію на чолі з Кагановичем. До складу комісії увійшли заступник голови Комітету заготівель М.Чернов, нарком постачання А.Мікоян, заступник голови ОДПУ Г.Ягода, заступник наркомвоєнмора Я.Гамарнік, член колегії наркомата РСІ М.Шкірятов, секретар ЦК ВЛКСМ О.Косарев. Мета комісії, яка була сформульована Кагановичем і затверджена в протоколі політбюро ЦК ВКП(б) від 1 листопада, визначалася двома пунктами:

- “доручити всій групі товаришів спільно з крайкомом виробити заходи з посилення хлібозаготівель по Північному Кавказу, особливо – на Кубані, та безумовного виконання плану озимої сівби;

– основне завдання зазначеної групи товаришів – виробити і провести заходи зі зламу саботажу сівби та хлібозаготівель, організованого контрреволюційними куркульськими елементами на Кубані”¹²¹.

Північний Кавказ розглядався як цілісний регіон тільки тому, що входив до складу Російської Федерації на правах окремого краю. Він складався з 11 округів, які дуже відрізнялися один від одного природними умовами, структурою економіки і складом населення.

Діяльність надзвичайної комісії Кагановича призвела до загибелі від голоду сотень тисяч жителів Північного Кавказу. Тому до кожного слова у наведеній вище постанові політбюро ЦК ВКП(б), з якої й розпочався відлік цих жертв, треба поставитися з особливою увагою. Якщо проаналізувати постанову під кутом зору співвідношення між частиною (Кубань) і цілим (Північно-Кавказький край), то виявиться, що частина явно домінує. У першому абзаці посланці Сталіна повинні були спілкуватися з крайкомом ВКП(б), і тому в сферу інтересів “групи товаришів” потрапив весь край, хоча й тут підкреслюється: “особливо – на Кубані”. В другому абзаці формулюється основне завдання “групи товаришів” – злам саботажу сівби і хлібозаготівель. Якраз тут територія, на якій повинна була розгортатися діяльність надзвичайної комісії, визначена однозначно: Кубань.

Чому складалося саме таке співвідношення між частиною і цілим? Сталінська команда інтернаціоналістів визнавала тільки один пріоритет в репресивній політиці – класовий. Він чітко простежується і в наведених формулюваннях постанови про утворення надзвичайної комісії: саботаж нібито організували контрреволюціонери-куркулі, хоч заможні селяни, яких радянська влада затаврувала цими словами, були виселені ще у 1930-1931 рр. в малопридатні для життя регіони СРСР.

Національна складова репресивної політики ретельно маскувалася. Наприклад, на засіданні бюро крайкому ВКП(б) 23 листопада Каганович так само чітко визначав географічні пріоритети надзвичайної комісії, але пояснював їх фальшивими аргументами: “Не треба брати Північний Кавказ в цілому. Адже північна частина план сівби виконала. І хліб здала краще. Весь тиск треба зосередити на Кубані... Ваша виключна увага повинна бути прикута до районів Кубані, особливо у питаннях чистки”¹²².

Каганович мав рацію, коли говорив про виконання іншими десятима округами краю планів сівби й менше недовиконання хлібозаготівельного плану. Але ті, хто встановлював плани, керувалися тільки їм відомими міркуваннями. Ми не зможемо документально обґрунтувати, чому Україна у 1931 р. одержала єдиною з усіх хлібовиробних регіонів такий напружений план заготівель, що виконання його призвело до голоду у

першій половині 1932 р. Так само у нас нема доказів того, чому напруженість кубанських планів у 1931-1932 рр. істотно перевершувала напруженість планів в інших округах Північно-Кавказького краю.

Проте прикута до Кубані увага час від часу матеріалізувалася в необережних ремарках керівників найвищого рангу. Зокрема, одразу після приїзду в адміністративний центр краю – Ростов-на-Дону 1 листопада 1932 р. Каганович торкнувся теми напливу селян з голодуючої України у першій половині 1932 р., і не утримався від такого зауваження: “Безсумнівно, серед тих, хто приїжджав з України, були організовані групи, які вели роботу, особливо на Кубані, де українська мова”¹²³.

“Приїжджих з України” Каганович зачепив і в доповіді на розширеному засіданні бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) спільно з бюро міськкому та компартійно-радянським активом Ростова-на-Дону. Але тут це не була необережна ремарка. Аналізуючи класовий склад кубанської контрреволюції, секретар ЦК ВКП(б) назвав таких її учасників: невиселені куркулі, заможні селяни, які переростали в куркулів, ті, хто втік із заслання. Лише в четверту чергу він назвав тих, хто особливо тривожив радянську владу: “І, насамкінець, представники буржуазної, білогвардійської, казачеської інтелігенції (а її багато у великих кубанських станицях, в одній станиці Полтавській налічується понад 400 чоловік інтелігенції, з них багато з білогвардійським минулим). До цієї інтелігенції додалась частина петлюрівців, які перекочували навесні з України”¹²⁴.

Тему визвольної боротьби українців Каганович ототожнив лише з приїжджими “петлюрівцями”. Місцева інтелігенція у нього мала три різних означення, але української інтелігенції на Кубані він впритул не бачив. Це й не дивно: він уже готував таємну постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, яка була прийнята 14 грудня 1932 р. Вона нібито присвячувалася хлібозаготівлям, але один з її пунктів торкався зовсім іншої теми – українізації Північного Кавказу.

“Петлюрівська українізація”

Впродовж 20-х рр.

харківський компартійно-радянський центр постійно домагався від Кремля об’єднання з радянською Україною тих регіонів на українсько-російському прикордонні, в яких українці становили більшість населення. Це бажання здавалося настільки природним і вагомим, що його підтримував і Л.Каганович, перебуваючи у 1925-1928 рр. на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У. Але Кремль солідаризувався з російськими регіонами, які не бажали “відпустити” населені українцями частини своєї території. Навіть більше: Сталін пішов назустріч керівникам Північно-Кавказького краю і віддав їм Таганрозький і Шахтинський

округи УСРР. На Північному Кавказі утворилася друга Україна, центром якої, безсумнівно, був Кубанський округ. Незважаючи на цілеспрямовану русифікацію цього регіону впродовж багатьох десятиліть, кубанські українці, як підкреслював М.Скрипник, в основному зберегли свою мову і культуру: за Всесоюзним переписом 1926 р. на Кубані налічувалося 915 тис. українців, з яких 729 тис. розмовляли рідною мовою¹²⁵.

Компенсуючи явну несправедливість у визначенні українсько-російського кордону, Сталін підтримав наполегливі ініціативи М.Скрипника в українізації як прилеглих до України територій з більшістю українського населення, так і українських анклавів у Казахстані і на Далекому Сході. Зрештою, політика коренізації, у тому числі українізації, була офіційною національною політикою Кремля. Партія більшовиків урочисто проголошувала, що кожна людина має право навчатися, спілкуватися в державних установах і оволодівати здобутками світової культури, користуючись рідною мовою. Дивіденди від такої політики були вагомими, тому що вона сприяла укоріненню радянської влади в неросійському середовищі. Проте Кремль враховував й небезпеки: така політика сприяла національному відродженню, яке забезпечувало фундамент для розгортання визвольної боротьби.

Порівняно з позитивом коренізації, який досягався для Кремля негайно, її негативи визрівали поступово. Радянська влада встигала укорінюватися в неросійському середовищі, внаслідок чого Кремль здобув підтримку місцевих кадрів і вже без зайвого поспіху міг впроваджувати в національних республіках культуру і мову імперської нації.

Серед українського населення Північно-Кавказького краю політика українізації зустріла якнайширшу підтримку. Число українців, які навчалися в національних школах, зросло з 12% в 1928/29 навчальному році до 80% в 1931/32 році¹²⁶. Українці за межами УСРР з ентузіазмом підтримували зусилля уряду УСРР, які перешкоджали їхній денационалізації.

Національне відродження українського населення в Росії подвоювало небезпеки українізації в самій Україні, які в Кремлі починали відчуватися все більше.

В лютому 1931 р. на адресу президії XIII Всеукраїнського з'їзду рад надійшла заява, яку підписали деякі делегати і гості з'їзду – робітники харківських заводів. Вони обурювалися тим, що в 1929 р. УСРР з її 30-мільйонним населенням мала не більший бюджет, ніж 5-мільйонна Московська область. Вони вказували на жахливий стан села ("босі, голі, голодні, принижені, придушені, загнані, пограбовані гірше, ніж грабував царський уряд, у сто разів гірше, ніж грабує найбільш

жадібна капіталістична країна свої колонії”). Кінцевий висновок цієї заяви був такий: “Треба будувати українську радянську державність, бо вже час наспів. Населення зросло, воно вже мало говорить про поламаний паркан чи про відібрану квартиру, а воно говорить про Державу. Українську радянську державність треба будувати, бо вона тільки розпочата, а у нас до цього часу говорять тільки про мову, культуру, хоча це теж елементи державності”¹²⁷.

Потрібна була громадянська мужність, щоб піддати критиці курс Кремля з політичних, а не культурницьких позицій. Тому заяви подібного змісту виголошувалися не часто. Але поодинокість відкритих виступів не могла служити показником непоширеності опозиційних настроїв в суспільстві. Чим більше поглиблювалася соціально-економічна криза, тим вірогіднішим ставав раптовий виплиск антирадянських настроїв в найбільш небезпечних для Кремля формах.

Від політики українізації в УСРР Кремль відмовитися не міг, незважаючи на її зростаючу небезпеку для центру. Як титульна нація союзної республіки, українці повинні були володіти зовнішніми ознаками суверенності. Але українізацію в межах Російської Федерації Сталін вирішив негайно припинити. Нарощування пов'язаних з хлібозаготівлями репресій створювало ситуацію, в якій цю акцію можна було здійснити порівняно непомітно.

10 грудня, коли на політбюро ЦК ВКП(б) обговорювалося питання про хлібозаготівлі в УСРР, на Північному Кавказі і в Західній області, Сталін раптом відхилився від теми і почав звинувачувати головного промотора українізації в російських регіонах і пропагандиста возз'єднання Кубані з УСРР Миколу Скрипника у зв'язках з націоналістичними елементами¹²⁸. Прийнята після цього засідання політбюро ЦК постанова ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р. стосувалася не стільки заготівель, скільки національної політики Кремля. Можна твердити, що ця постанова знаменувала собою відмову (але тільки стосовно України) від тих напрямів національної політики, які були схвалені після утворення СРСР XII з'їздом РКП(б). Легітимізований партійним з'їздом курс національної політики скасовувався таємною постановою!

Провал хлібозаготівель в цій постанові пов'язувався з контрреволюційною роботою куркулів, колишніх офіцерів, петлюрівців, прибічників Кубанської Ради. Постанова вимагала від партійних комітетів і радянських органів влади в Україні і на Північному Кавказі “рішуче викоренити ці контрреволюційні елементи шляхом арештів, ув'язнення в концтабір на тривалий строк, не зупиняючись перед запровадженням вищої міри покарання щодо найбільш злісних з них”¹²⁹.

Увага Північно-Кавказького крайкому і крайвиконкому зверталася на те, що “легковажна, не впливаюча з культурних інтересів населення, не більшовицька “українізація” майже половини районів Північнокавказу при повній відсутності контролю за українізацією школи і друку з боку крайових органів, дала легальну форму ворогам Радянської влади для організації спротиву заходам і завданням Радянської влади з боку куркулів, офіцерства, реемігрантів-козаків, учасників Кубанської ради і т.п.”¹³⁰.

ЦК КП(б)У і РНК УСРР зобов’язувалися цією постановою забезпечити “систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням українізації”. Це вимагало, на думку авторів постанови, “вигнання петлюрівських та інших буржуазно-націоналістичних елементів з партійних і радянських організацій”¹³¹. Сформульована вимога започатковувала кампанію боротьби з “скрипниківщиною”, яка в 1933 р. затягнула у свій вир в Україні десятки тисяч представників національної інтелігенції.

Постанова вимагала “негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів “українізованих” районів, а також всі газети та журнали, що видаються, з української мови на російську мову як більш зрозумілу для кубанців, підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову”¹³².

Постанова від 14 грудня торкалася тільки Північного Кавказу. Але навздогін їй 15 грудня була затверджена постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про українізацію в Далекосхідному краї, Казахстані, Середній Азії, Центрально-Чорноземній області та інших районах СРСР. В ній засуджувалися виступи і пропозиції про українізацію ряду районів СРСР, які йшли “від окремих українських товаришів”. Прізвище М.Скрипника не називалося, він ще був захищений від прямих нападок членством в політбюро ЦК КП(б)У. Постанова вимагала негайного переведення всіх українських газет, друку і видань на російську мову, а до осені 1933 р. – деукраїнізації викладання в школах¹³³.

Грудневими постановами 1932 р. політика українізації за межами УСРР припинялася, а безпосередньо в союзній республіці бралася в “іжакові рукавички”. Неукраїнські національні райони в УСРР та в інших союзних республіках продовжували існувати. Розташовані на державному кордоні УСРР німецький і польський райони теж залишалися. Щоправда, майже всіх німців і поляків чекісти виселили з них саме через те, що ці національні райони перебували на кордоні.

Цілеспрямована русифікація українців (поки що – тільки за межами їхньої власної республіки) покликана була зменшити загрозу для цілісності радянської імперії. Цю загрозу в Кремлі вбачали в самому існуванні України та українського народу.

Репресії проти кубанців

1 листопада Каганович з своєю групою приїхав в Ростов-на-Дону і ввечері скликав бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б). Вислухавши звіти про посівну кампанію і заготівлі, він запропонував перші заходи: поставити на "чорну дошку" 3-5 станиць, провести чистку компартійно-радянського апарату з опублікуванням карних справ у пресі, у провідні райони відрядити працівників крайового рівня. Неофіційно звертаючись до присутніх, він порекомендував пустити поголос про переселення з Півночі селян на кубанські землі, які краще справлялися б з родючими чорноземами¹³⁴.

4 листопада Каганович підготував постанову бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) "Про хід хлібозаготівель і сівби по районах Кубані". Текст постанови він переправив Сталіну, який вніс свої поправки. За вказівкою Сталіна постанова була опублікована в краєвій газеті "Молот"¹³⁵.

Цією постановою на "чорну дошку" заносилися перші три станиці: Ново-Рождественська (Тихорецький район), Медведовська (Тимошевський район) і Теміргоївська (Курганський район). Населення попереджувалося, що у випадку продовження саботажу сівби і хлібозаготівель всі колгоспники та одноосібники будуть вислані на Північ, а станиці заселятимуться старанними колгоспниками, які працюють в умовах малоземелля в інших краях. Крайпрокуратура і крайсуд зобов'язувалися у прискореному темпі розглянути всі справи щодо розкрадання колгоспного майна і застосувати до винуватців заходи, передбачені відповідним декретом¹³⁶.

5 листопада Каганович виїхав в райони. Виступаючи в станиці Медведовській (24 тис. жителів), він заявив її жителям: "Ми переселимо на Північ усіх, хто не хоче сіяти"¹³⁷. Виселенням він погрожував і жителям станиці Полтавської, додаючи при цьому: "Так засмітити кубанські землі – це ганьба" (слово "ганьба" промовлялося українською мовою)¹³⁸.

8 листопада Каганович виїхав в Москву. Депортація жителів деяких кубанських станиць відбувалася вже без нього, але з його ініціативи. Постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня він написав майже повністю, в тому числі помістив до неї окремий підпункт про станицю Полтавську: "Виселити в найкоротший строк в північні області СРСР з станиці Полтавської (Північний Кавказ), як найбільш контрреволюційної, всіх жителів, за винятком справді відданих Радвладі і не замішаних в саботажі хлібозаготівель колгоспників та одноосібників і заселити цю станицю сумлінними колгоспниками-червоноармійцями, працюючими в умовах малоземелля і на незручних землях в інших

краях, передавши їм всі землі і посіви озимини, будівлі, реманент і худобу тих, хто виселяється”¹³⁹.

З чотирьох великих станиць – Полтавської, Медведовської, Урупської і Уманської було вислано на Північ країни 51,6 тис. осіб, а з інших станиць – не менше 10 тис.

Ті, хто не бажав грабувати селян і козаків, ставлячи їх перед перспективно смерті від голоду, самі опинялися перед обличчям смерті. Ще перед прибуттям Кагановича на Північний Кавказ чекісти заарештували 5 тис. кубанських комуністів (в цілому по краю – 15 тис.)¹⁴⁰. Серед заарештованих був секретар партосередку станиці Отрадн Тихорецького району М.Котов. Вночі він зібрав членів партії і запропонував роздати значну частину колгоспного хліба колгоспникам на трудодні, не записуючи в книги ні обмолоту, ні розданого хліба. Тим, хто проговориться про це рішення осередку, він загрожував розстрілом. В осередку, однак, знайшовся сексот (“секретный сотрудник” в позаштатній мережі ОДПУ – авт.), який “проговорився”. Протягом доби Котов був засуджений райсудом до 10 років ув’язнення. На зустрічі з секретарями райкомів партії 2 листопада А.Мікоян так прокоментував цей випадок: “Справа Котова – симптоматичне явище. Це кронштадтське явище, вилазка кронштадців. Виявивши його, в Тихорецькому районі не спромоглися організувати процес. Після суду Котов вийшов з ореолом героя, мученика за народні інтереси”¹⁴¹.

Каганович вивчив справи про саботаж хлібозаготівель і підготував 3 листопада проект рішення Північно-Кавказького крайкому ВКП(б). 4 листопада рішення було прийнято, після чого крайовий суд переглянув усі попередні вирoki. Зокрема, М.Котов і 15 членів станичного партійного комітету 18 листопада були засуджені до розстрілу¹⁴².

3 листопада Каганович підготував ще один проект рішення Північно-Кавказького крайкому – про чистку парторганізації краю. На порядок денний ставилася чистка сільських парторганізацій, в першу чергу – районів Кубані. Головою крайової комісії з чистки затверджувався М.Шкірятов¹⁴³.

За даними першого дослідника кубанського голодомору Євгена Осколкова, впродовж двох останніх місяців 1932 р. і в 1933 р. в краєвій парторганізації було виключено з партії близько 40 тис. осіб. До 30 тис. членів партії без зняття з партійного обліку покинули свої парторганізації і втекли з краю¹⁴⁴.

Геноцид: підсумок попередніх висновків

Всі події, що розглядалися раніше, становлять своєрідну преамбулу до головної події – новорічної телеграми вождя. Цей документ, наскільки мені відомо, завжди випадав з поля зору дослідників Голодомору-33. Разом

з тим дослідники його добре знають. Він був опублікований ще на початку вересня 1990 р. в книзі “Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”. Щоб зміст телеграми став зрозумілим, потрібно спочатку проінвентаризувати зроблені раніше висновки.

В історіографії Голодомору-33 сформувалася дуже авторитетна школа скептиків. Будучи фахівцями з історії східноєвропейської і російської історії, ці вчені не можуть повірити на слово в те, що Сталін у 1933 р. нищив українців і тільки українців.

Однак це твердження було безсумнівним для тих українців, яких нищили, але не знищили. Свою переконаність свідки Голодомору передали вченим. У науковій літературі сформувалася школа Р.Конквеста – Дж.Мейса, яка аніскільки не сумнівається в геноцидній суті сталінського злочину. Та треба враховувати позицію тих, хто вимагає від представників цієї школи підвести під твердження про геноцид українського народу солідну доказову базу.

Метою цієї книги є доведення того, що сталінська команда в Кремлі мала намір знищити частину населення УСРР – політико-адміністративної одиниці СРСР з статусом союзної республіки, а також частину населення Кубанського округу – адміністративно-територіальної одиниці у складі Північно-Кавказького краю. В УСРР число українців перевищувало дві третини, а на Кубані дорівнювало двом третинам.

Ці дві території у складі Радянського Союзу з переважно українським населенням були реально роз’єднані, але об’єднані в одне ціле у мріях і намірах українців. Це засвідчував рядок з національного гімну: “від Сяну до Дону”. Неймовірний успіх українізації на Кубані з її мільйонним українським населенням, так само як і в ряді інших округів ПКС, де проживали сотні тисяч українців, свідчив, перш за все, про їхнє прагнення жити в соборній Україні.

Україна здобула незалежність під час розпаду Російської і Австро-Угорської імперій, але не змогла відстояти ні своєї незалежності, ні соборності. Та у новій, вже радянській імперії вона здобула для себе, а тому й для ряду інших національних республік, державний статус. Очолюючи харківський компартійно-радянський центр, навіть Л.Каганович робив спроби приєднати до нього Кубань і створити сприятливі умови для приєднання у майбутньому західноукраїнських земель у складі Польщі.

У свідомості кремлівських керівників, у тому числі Кагановича, радянська Україна залишалася не територією, а країною. Сталін постійно посилав в УСРР надійні, з його точки зору, керівні кадри, але ніколи не був упевнений в тому, що ця республіка з державним

статусом і з величезними традиціями національно-визвольної боротьби не відпаде від його імперії в слушний час.

Соціально-економічна криза 1931-1932 рр., яка була спричинена сталінською політикою “підхльостування”, цілком могла розглядатися як слушний час. Генсек ніколи не чекав, поки будь-яка прогнозована небезпека реалізується. В своїй репресивній політиці він завжди діяв на випередження. В ситуації, що складалася у зимові місяці 1932-1933 рр., масштабні репресії можна було замаскувати під вигляд хлібозаготівель.

Яка репресія могла відвернути соціальний вибух істотно більших масштабів, ніж той, що змусив Сталіна тимчасово припинити суцільну колективізацію на початку 1930 р.? Події 1921 р. давали відповідь на це питання: війну селян з радянською владою припинив голод. Отже, щоб не втратити Україну, а з нею і своє місце в Кремлі, Сталіну треба було спочатку створити ситуацію масштабного голоду, а вже потім виходити з неї, рятуючи голодуючих селян.

Такою є сума висновків, кожний з яких (за винятком останнього, який ще має тут бути доведений) підтверджується безліччю історичних фактів. Сукупність цих висновків дозволить нам проаналізувати події, які стали розгортатися з 1 січня 1933 р., під кутом зору злочину, передбаченого Конвенцією ООН про геноцид.

Сталінська політика й до початку 1933 р. була злочинною. Міське населення, яке не охоплювалося картковим постачанням, гинуло від голоду. Гинуло й сільське населення, у якого реквізували хліб в рахунок заготівель. Так було всюди в СРСР, і подібні злочини можуть бути кваліфіковані як соціальний геноцид. “Держава-комуна” створювала для тих, хто був їй чужий за соціальними ознаками, неможливі умови для фізичного існування. Але соціальний геноцид не входить в рамки Конвенції ООН. Нам залишається пред’явити тільки свій власний, український рахунок до Кремля. Це найбільший рахунок – на мільйони.

Сталінська телеграма: контекст і текст В міру того, як виявлялося, що обмолот, переобмолот і колгоспні засіки не можуть забезпечити виконання заготівельного плану, ставало зрозумілим, що хліб можна взяти тільки на селянських подвір’ях. Преса знову як і влітку 1932 р., почала експлуатувати легенду про підземні “пшеничні міста”.

Зокрема, у передовій статті газети “Вісті ВУЦВК” від 23 грудня давалася така настанова багатотисячній армії уповноважених по хлібозаготівлях, виходячи з того, що план був виконаний за станом на 20 грудня тільки на 70,4%: “Основну частину хліба, що її треба ще заготовити, що її заборгували державі, можна і треба взяти тільки

через неодмінне вилучення незаконно розданого, розкраденого хліба”. 1 січня 1933 р. в газеті “Правда” з’явилося повідомлення кореспондента з великого села Кринички на Дніпропетровщині. Тут діяли 50 уповноважених по хлібозаготівлях з району і області, які повинні були забезпечити надходження в середньому за день тисячі центнерів зерна. У дійсності ж із селян вдавалося вичавлювати не більше 15 центнерів в день. Кореспонденція закінчувалася так: “Треба шукати, адже є ціле підземне “пшеничне місто”. Проте тільки зрідка зусиллями окремих передовиків знаходять одну-дві ями”.

Ця легенда про “пшеничні міста” створювалася за безпосередньої участі чекістів. Органи ДПУ повинні були довести, що саботаж посівної і хлібозаготівельної кампаній є не природною реакцією селян на намагання держави вилучити всю вироблену ними продукцію, а організованою акцією контрреволюціонерів. Таку ідею висунув Каганович. Перед поїздкою в кубанські станиці він писав Сталіну з Краснодару 5 листопада: “Головне завдання тут тепер – це зламати саботаж, без сумніву, організований і керований з єдиного центру”¹⁴⁵.

Посилаючи у листопаді 1932 р. в Україну особоуповноваженого ОДПУ, Сталін поставив перед ним завдання, які незабаром В.Балицький озвучив в оперативному наказі по ДПУ УСРР № 1 від 5 грудня. Наказ починався з твердження про те, що в Україні існує “організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки у колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок”. Перераховуючи всі ці явища, Балицький робив висновок про “безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов’язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом”. Закінчувався наказ постановкою завдання: “Основне та головне завдання – нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля та нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи Радянської влади та партії на селі”¹⁴⁶.

Наказ був тільки на перший погляд дивним: апарату наперед видавалася версія (з усіма її відгалуженнями аж до польського генерального штабу), яку він мав не тільки підтвердити слідчими діями, але й матеріалізувати у вигляді контрреволюційних організацій з уже заарештованим членським складом. Проте такими були рутинні дії чекістів сталінської доби.

В оперативному наказі В.Балицького по ДПУ УСРР № 2 від 13 лютого 1933 р. підбивалися підсумки діяльності ударно-оперативної групи, створеної з метою “негайного прориву і викриття контрреволюційного підпілля”. Ударно-оперативна група, як вказувалося у преамбулі до наказу № 2, виконала те, чого від неї чекали: “викрила контрреволюційне повстанське підпілля на Україні, що охопило до 200 районів, близько 30 залізничних станцій і депо, ряд пунктів прикордонної смуги. В процесі ліквідації встановлений зв’язок з закордонними українськими націоналістичними центрами (УНР, “УВО”, УНДО) і польським Головштабом”¹⁴⁷.

Підбиваючи підсумки здійсненій роботі, Балицький запевняв, що чекістам вдалося попередити негативний розвиток подій, якого так побоювався Сталін: “Аналіз ліквідованих за цей час справ говорить за те, що в даному випадку ми зіткнулися з єдиним ретельно розробленим планом організації збройного повстання на Україні навесні 1933 року з метою повалення Радянської влади і встановлення капіталістичної держави – так званої “Української незалежної республіки””¹⁴⁸.

Аналізуючи обидва накази Балицького як певну сукупність, ми бачимо в них зображення, дзеркально протилежне реальному. Це не означає, що чекісти будували відірвані від реальності повітряні замки. Накази Балицького треба читати, так би мовити, з дзеркалом в руках. Тоді ми побачимо, як причини стають наслідками, а наслідки – причинами. Сталін справді дуже боявся втратити Україну, як він признавався у листі до Кагановича від 11 серпня 1932 р. Але між груднем 1932 р. і лютим 1933 р. він завдав попереджувальний удар жакливої сили, який цілком виключив розвиток подій по шляху, що міг призвести до появи “Української незалежної республіки”. Це був той самий “нищівний удар”, про який він попереджав своє оточення на скликаному 27 листопада 1932 р. об’єднаному засіданні політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б)¹⁴⁹.

Від грудня 1932 р. чекісти працювали не тільки над створенням центрів організованого спротиву радянській владі, але й над результатами діяльності цих центрів. В першу чергу йшла мова про розкрадене або приховане зерно з урожаю 1932 р. Приписуючи контрреволюції відповідальність за глибоку кризу колгоспного ладу, яка виявлялася передусім у колосальних втратах урожаю, керівники партії і уряду відводили удар від себе.

На відміну від міфічних контрреволюційних організацій, для створення яких людей завжди вистачало, ями і “чорні комори”, з яких склалися підземні “пшеничні міста”, мали бути реальними. Кинувши всю сільську міліцію, уповноважених по хлібозаготівлях, членів КНС і

вагому частку власної агентури на виконання цього завдання, Балицький не досяг істотних результатів. У складеній в кінці січня 1933 р. довідці ДПУ УСРР зазначалося, що за період від 1 грудня до 25 січня було знайдено 14 956 ям, 621 “чорна комора” і 1359 інших таємних сховищ, з яких вилучено 1 718,5 тис. пудів хліба. Щоб зробити сумарну кількість зерна більш вагомою, в названу тут цифру включили й хліб, знайдений в так званих “озадках” про які йшла мова раніше, а також у перекупників¹⁵⁰. Та все одно підземних “пшеничних міст” чекісти не знайшли, розраховувати на них не випадало.

Це стало зрозумілим уже в грудні 1932 р., як опосередковано визнав уповноважений ЦК КП(б)У по хлібозаготівлях в Одеській області, голова ЦКК КП(б)У і нарком РСІ В.Затонський. У звіті, датованому 22 січня 1933 р., він писав: “Був час, коли ДПУ (в записці Балицького) проголосило, що їхні уповноважені, не так як інші, все розвідають, організують. Без сумніву, включення ДПУ (до грудня вони по хлібу фактично “інформували про настрої”) дало певний ефект. Без сумніву, їхні працівники організованіші, а часто й більш тямущі від багатьох інших (це тобі не “червоні професори”). Але й ДПУ дещо розкрило спочатку, а потім залишилося з настроями, а мужик з хлібом”¹⁵¹.

Отже, Затонський не спростовував офіційну легенду про “пшеничне місто”, хоч розумів, що його твердження про “мужика з хлібом” не відповідає дійсності. Свідчення про те, що ДПУ “залишилося з настроями”, дуже важливе. Воно дозволяє стверджувати, що Сталін в кінці грудня твердо знав, що не можна покладатися у виконанні хлібозаготівельного плану на селянське “пшеничне місто”.

Тим не менш, керівники УСРР в Харкові одержали 1 січня 1933 р. за підписом секретаря ЦК ВКП(б) Й.Сталіна телеграму такого змісту:

“Повідомляється постанова ЦК від 1 січня 1933 р.:

Запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УСРР широко сповістити через сільради, колгоспи колгоспників і трудящих одноосібників, що:

а)ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;

б)щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності)¹⁵².

Якщо розглядати цей документ поза часом і простором, ми не відчуємо в ньому вибухової сили. Упорядники збірника його не проігнорували, бо не так багато документів йшло в столицю радянської

України за підписом генсека. Крім того, вони, мабуть, відчули унікальність телеграми, яка адресувалася безпосередньо селянам через голову всіх інстанцій, починаючи від ЦК КП(б)У. Вони навіть спробували пояснити причини звернення Сталіна до українського селянства і зробили під зірочкою таку примітку до документу: “За свідченням секретаря ЦК КП(б)У М.М.Хатаєвича у 1932 р. приховуванням зерна займалися від 85% до 90% колгоспників”.

У телеграмі один сюжет – про розкрадання урожаю. Примітка, в якій міститься цілком правильна інформація, доповнює сталінську телеграму даними про поширеність крадіжок хліба, але не дає уявлення про їх масштаби. Та ми можемо оцінити ступінь розлюченості міського населення, яке перед новим, 1933-м роком стало одержувати зменшену норму мізерної хлібної пайки внаслідок того, що “українські селяни розікрали урожай”. Ми можемо оцінити й майстерність сталінської режисури, яка гротескно перебільшувала масштаби вкраденого і обтяжувала виною за голод в Радянському Союзі саме українських селян. Адже громадяни СРСР, яких “держава-комуна” годувала одержаним по заготівлях хлібом, не знали, що селяни крали хліб кілограмами й колосками. Вкраденого виявилось недосить, щоб жити, але хто тоді цікавився смертністю в українському селі?

У цієї проблеми існує ще один вимір: хто у кого крав? Сама держава в опублікованих нею законах урочисто обіцяла брати у селян тільки частину вирощеної продукції. Зокрема, 12 квітня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) схвалило, а 13 квітня ЦВК і РНК СРСР прийняли закон, за яким для колгоспів незернових регіонів встановлювалося здавання (продаж) товарного хліба за нормою, що не перевищувала однієї восьмої частки валового збору зерна; в зернових регіонах, у тому числі в Україні, ця норма складала від чверті до третини валового збору¹⁵³. Однак у 1930-1932 рр., як було показано, держава забирала в Україні майже все, включаючи насіннєвий, фуражний і продовольчий фонди. Тільки 19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову “Про обов’язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами”. Постанова обмежувала претензії держави на врожай певним, наперед визначеним відсотком. Цим держава визнала, нарешті, власність колгоспів та одноосібників на вирощену ними продукцію, що нормалізувало і зробило прогнозованими економічні відносини між містом і селом. Але ця постанова стосувалася врожаю 1933 р.

Повертаючись до сталінської телеграми, можна сказати так: вона розкривається в своєму жахливому змісті лише при аналітичному вивченні, пов’язаному з усім контекстом, в якому стала можливою її

поява. Контекст уже охарактеризований вище, з нього належить взяти головне: Сталін не розраховував на повернення хліба, який розікрали, бо знав, що його нема.

Перший пункт телеграми був попередженням: здавайте хліб, інакше стане погано. Здавати вимагалось весь необлікований хліб, а не тільки зерно, яке вважалося вкраденим (наприклад, виявлене при повторному обмолоті “озадків”).

Другий пункт телеграми стає зрозумілим тільки у співставленні з першим. Він адресувався селянам, які проігнорували попередження. Але таких селян треба було визначити. Яким способом? Досі не придумали нічого більш ефективного ніж обшук. Отже, сталінська телеграма українським селянам була попередженням про масові обшуки.

У ході таких обшуків хліб могли знайти або не знайти. У першому випадку все було ясно: швидкий суд на основі закону від 7 серпня 1932 р. Про це телеграма попереджала. Які дії Кремль передбачав у другому випадку, у телеграмі не повідомлялося. Зате відомо було всім селянам, що з листопада 1932 р., тобто вже два місяці, на тих боржників, у кого при обшуках хліб не знаходили, іноді накладалися натуральні штрафи. Звідси впливав логічний і зрозумілий як селянам, так і заготівельникам висновок: у кого не знайдуть хліба, заберуть у вигляді штрафу інше продовольство.

Натуральне штрафування вважалося ефективним засобом впливу на тих, хто приховував хліб. Та чи могло воно вплинути на тих, хто не мав хліба, щоб здати державі? Обшуки вважалися ефективним засобом знаходження прихованого хліба. В листопаді і грудні 1932 р. до масових трусів в українському селі звикли, але натуральне штрафування, як свідчать джерела, ще не було масовим, хоча теж стало звичним. Поєднання обшуків з натуральним штрафуванням в одне ціле, яке стало наслідком цієї телеграми, якраз і було сталінським “нищівним ударом”.

Яке продовольство хлібозаготівельники забирали у селян, коли не знаходили хліба? У прийнятих органами радянської влади постановках йшлося про м'ясо, у тому числі в живій вазі, а також про “другий хліб” – картоплю. Але сталінська “хлібозаготівельна” акція вже не була розрахована на вилучення прихованого хліба. Якщо мова йшла про вилучення іншого продовольства, щоб в жадливий спосіб поглибити ситуацію у голодуючому селі, то заготівельники не повинні були обмежуватися постановами та інструкціями про натуральне штрафування.

Свідчення тих, хто вижив Ми не пред'явимо громадськості документ, в якому керівники держави давали б розпорядження конфіскувати все продовольство в селянських

господарствах з метою створити їх власникам несумісні з життям умови. Такий документ із зрозумілих причин існувати не може. Але наявність усних інструкцій подібного змісту підтверджується узгодженістю дій місцевої адміністрації в межах всієї України. Про такі дії розповідали свідки Голодомору комісії Конгресу США на чолі з виконавчим директором Дж. Мейсом. Ось невеликий перелік свідчень.

Анонімний свідок, 1903 р. народження, с.Осича Балка, Звенигородський район.

Одна жінка в нашій селі, вона бідна, дуже бідна жінка, поля в них не було, а город був, в неї може було півгектари города, то вона там собі трошки щось посадила, того жита трошки посіяла, то вона закопала відро жита і посадила зверху вишню. Знайшли, хтось підглянув чи так знайшли, та й відро жита забрали, все в хаті забрали й її на заслання вислали на Колиму¹⁵⁴.

Дмитро Корнієнко, 1918 р. народження, хутір в Понорницькому районі на Чернігівщині.

Маму нашу засудили на початку 1933 р. на 8 років в'язниці. Сестра моя 27-го року народження і ми осталися ще нібито в своїх стінах, і тому покійна бабця вирішила нами заопікуватися, бо не було кому. Я пригадую такий епізод. Зайшла бригада, яка так називалася – по викотці хлібозаготівлі. Ну й покійна бабця принесла нам, можливо, вона позичила в своїх синів, пів стакана пшона зварити нам кашу на вечір. То була пообідня пора. І вони найшли ту шклянку з тим пшоном. Їх було десь може п'ятеро, переважно були чужинці, зауважив тільки два наших у тій бригаді. То один тільки як найшов: - Ага, пшоно. – І питався до решти: - Хто має торбу з пшоном, щоб висипати то з стакана. І оставили нам той стакан пустий. Коли вони оставили наше помешкання, то ми були абсолютно без жадної їжі¹⁵⁵.

Федір Капуста, 1900 р. народження, село Горби, Кремлянцівський повіт, Полтавщина.

Були організовані бригади в кожному селі, де була сільрада – і ходили ці бригади до колгоспників і до індивідуальників і забирали все чисто що не є. Що знайшли – жменю пшона – забрали, що знайшли – жменю гарбузів – забрали. І в погребах – де капуста була, буряки квашені, картопля була – і там забирали все до чиста. Чому вони це забирали? Це така була директива тих уповноважених, що робили це. А їм зоставалося, оцим, хто приймав участь у хлібозаготівлях – їм зоставалося 25% і вони старалися якнайбільше збирати, розумієте, бо їм же 25%. Вони також не мали хліба, також голодні були¹⁵⁶.

Григорій Мороз, 1920 р. народження, село Миколаївка Буринського району на Сумщині.

“Брали що попало. Особливо такі були ці активісти, що навіть жінки, які були між ними, то в печі щось там зварене, то перекидали. Як ніби ненарошне. Перекине, щоб те вилилося і тоді:

- Ну чим ти живеш?
- Нема нічого.
- Ну чим ти живеш?
- Ну та як, та живу.
- Чого ж ти не здох?¹⁵⁷

Теодора Сорока, по чоловікові Трипляк, 1924 р. народження, хутір Лозуватка Царичанського району на Дніпропетровщині.

...Голодівка почалася на весні в 33-му році. Уже десь так під кінець лютого. Уже починалася страшна голодівка, бо викачували навіть як людина пішла десь щось дістала то так уже зараз то забрали. Навіть як десь пшона жменьку здобув хтось і вкинув у воду – варив у горшку, то навіть той горшок розбивали, викидали на двір¹⁵⁸.

Олекса Сонипул, 1915 р. народження, Сосницький район на Чернігівщині, села не назвав, бо мав рідню.

...В 33-ім році перед самим Різдом в нашому селі ходили бригади на викачці хліба. Забирали все що можна їсти. У той день і знайшли й нашу картоплю, що закопали на дядьковому городі. І через те в той день у дядька забрали все, і ті вузлики, що баба назбирала на насіння на другу весну. А на завтра, на перший день Різдва, приїхали до нас, відірвали вікна, двері й відвезли до колгоспу. Батько в ту ніч не спав удома, а мати уже померла. Нас було тоді шестеро – найменша сестра чотири роки. І дядько нас забрав у свою хату. То назавтра прийшли з сільради й сказали, щоб за 24 години нас у дядьковій хаті не було¹⁵⁹.

Тритомник обсягом в 1734 сторінки, який був виданий комісією Дж.Мейса, вщерть переповнений такими свідченнями з усіх регіонів України. Такі ж свідчення містяться у виданнях діаспори, а з 1989 р. – у багатьох книгах, опублікованих в Україні.

Наведені тут свідчення відібрані так, щоб показати головне: під виглядом хлібозатотівель у селян забирали всю їжу з єдиною метою: змусити їх померти з голоду. Хоч письмових документів з виявленням такого наміру не існує і не може існувати, розпочата новорічною телеграмою Сталіна винищувальна акція поширилася на всю Україну. Отже, намір Кремля знищити певну частину українського населення має солідну доказову базу у свідченнях сотень і тисяч людей, яким вдалося вижити. Маємо ми й об'єктивні результати цієї сталінської акції: загибель від голоду мільйонів людей в УСРР і на Кубані. Кількість

загиблих від голоду людей в інших регіонах СРСР (за винятком Казахстану) є нижчою на порядок.

Конфіскація продовольства з каральною метою здійснювалася в УСРР й під час зимових хлібозаготівель 1931-1932 рр., а також у листопаді – грудні 1932 р. Але тоді ці випадки не мали характеру масової акції. Тоді вони являли собою “стимулюючий” захід для прискорення заготівель, тобто здійснювалися з метою тероризувати сусідів, які не бажали віддавати державі приховане зерно.

В кордонах УСРР “нищівний удар” Сталіна прийшовся по всьому сільському населенню. Організаторам цієї каральної акції було байдуже, чи є кожне окремо взяте село українським, чи воно болгарське, німецьке або грецьке. У Кремля була одна мета: “заспокоїти” жахливим голодом вже голодуючу, і тому здатну на стихійний бунт Україну. Авантюристична політика форсованої індустріалізації загрожувала Радянському Союзу колосальним соціальним катаклізмом. Проте вірогідність катаклізму в різних регіонах вважалася неоднаковою. Україні, як були переконані в Кремлі, найбільше загрожував стихійний вибух хоча б тому, що вона голодувала другий рік поспіль.

Блокада

На початку 1933 р., так само як і в першій половині 1932 р., багато селян виїздили в Росію, щоб купити чи обміняти хліб для своєї родини. На відміну від 1932 р., влада не бажала допускати такі поїздки. Анонімний свідок 1910 р. народження, родом з Полтавщини, розповідав комісії Дж.Мейса:

“Везли, знаєте, такі гарні вишивані сорочки, рушники, запаски, килими. Мінjali. Але, знову це на перших початках вдавалося людям проскочити, а тоді появилася дуже сильно стисла контроля. Відберуть у потязі все – і хліб, і то – і повернуть додому. Їдь додому, в Україну, тобто на “место жительства”. Туди де ти мешкаєш. Що може було найлегше. А багато таки мужчин здорових чи що, їх затримали в дорозі й в концтабір відсилали. Як вони кажуть, почекайте: - “Праздношатающиеся”¹⁶⁰.

У прикордонних з Росією місцевостях колгоспники намагалися врятуватися від голодної смерті на російській території. У вже згаданого Дмитра Корнієнка, який жив на Чернігівщині, запитали: “А коли у вас з’явилися ті, що йшли з півдня? Ви казали, що українці переходили через Ваше село”. Той відповів: “У нас ці переходячі появилася на початку 33-го року. Зимою. Найбільше їх появилася зимою. І, безперечно, були вони голодні, виснажені й шукали за кавалком хліба. Вони всі йшли з півдня на північ. І тому в нас їх було дуже багато поховано. Не наших. Наших, я ще раз кажу, може 20

таких, може більше, але чужих кожного дня збирали і закопували, збирали і закопували”¹⁶¹.

Голодуючих відганяли від залізниць. Якщо не було надії дістатися до Росії пішки, йшли в найближче місто, і там вмирили. Олексій Кейс, 1912 р. народження, розповів комісії Дж.Мейса таку історію:

– Але був такий випадок: ідемо ми з братом по Єнакієво, по вулиці Туртіна, чи Трутїна, забув як, і дивимося – під парканом лежить жінка. І вона так не лежить, а так напів сидить, напів лежить. Мертва. Ми підійшли й біля неї дитинка. І жінка мертва, а дитинка жива. І вона така до одного року. Може один рік, може трошки менше, може трошки більше. Тяжко, але так приблизно один рік дитинка. І воно витягло в мами груди і смокче. А мати ж мертва. Ну і ми з братом стали і плачемо. Значить, не так нам шкода тієї мами, як шкода тієї дитини, що вона не знає. Смокче й не розуміє, що там же ж нема нічого. І тут їде санітарна машина, яка підбирає ті трупи. А вони там ходили постійно, бо дуже багато було трупів, лежало. І вони хапають, то зскакують два чоловіка там за ноги ту жінку, на гору, то дитину туди, де мертві лежать. Повезли туди на звалку, на цвинтар отак. То була картина, я вам скажу. Жінку й дитину¹⁶².

Владу найбільше турбували не ті, хто помирав у містах, а ті, хто намагався покинути зону бідування, на яку перетворювалася вся Україна. У документальному збірнику “Трагедия советской деревни” надруковані три документи, які дають вичерпне уявлення про заходи, запроваджені Сталіним з метою припинення втеч від голоду. Відповідальний редактор третього тому збірника І.Зеленін у вступній статті відзначив, що основний документ – директивний лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 22 січня 1933 р. був написаний Сталіним власноручно (автограф зберігся), і тільки у передрукованому примірнику з’явився підпис голови уряду В.Молотова¹⁶³.

Директивний лист, якщо його аналізувати в комплексі з новорічним зверненням Сталіна до українського селянства і усними інструкціями про конфіскацію будь-якого продовольства, документально засвідчує намір Кремля організувати в сільській місцевості України масовий голод. Варто повністю навести вступну частину цієї шифровки, в якій аргументувалася необхідність запропонованих генсеком заходів:

“До ЦК ВКП і Раднаркому дійшли відомості, що на Кубані і Україні почався масовий виїзд селян “за хлібом” в ЦЧО, на Волгу, Московську обл., Західну обл., Білорусію. ЦК ВКП і Раднарком СРСР не сумніваються, що цей виїзд селян, як і виїзд з України в минулому році, організований ворогами Радянської влади, есерами і агентами Польщі з метою агітації “через селян” в північних районах СРСР проти

колгоспів і взагалі проти Радянської влади. У минулому році партійні, радянські і чекістські органи України прогавили цю контрреволюційну витівку ворогів Радянської влади. У цьому році не може бути допущене повторення минулорічної помилки”¹⁶⁴.

Зовсім не випадково В.Балицький одержав ще в кінці 1932 р. завдання організувати низку контрреволюційних організацій. Це допомогло генсеку перекваліфікувати втечу голодуючих в очах компартійно-радянського апарату в антирадянську витівку. Директивний лист від 22 січня 1933 р. був логічним продовженням попередніх акцій, спрямованих на фізичне винищення мільйонів громадян України.

Цей лист започатковував блокаду. Заборонявся масовий виїзд селян з Північного Кавказу в інші регіони і в’їзд в межі краю з України. Так само не допускався масовий виїзд селян з України в інші регіони і в’їзд в Україну з Північного Кавказу. Всі селяни (це слово в документі бралось в лапки), які встигли виїхати з України і Північного Кавказу, підлягали поверненню в місця їх проживання (після вилучення з їх середовища “контрреволюційного елементу”).

Керівники регіонів, до яких потрапив директивний лист, реагували оперативно. 23 січня з’явився ідентичний документ за підписом М.Хатаєвича і В.Чубаря, а 25 січня – постанова бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) за підписом Б.Шеболдасва. Останній документ досить деталізований, і тому доцільно зупинитися на його аналізі, щоб дістати уявлення про характер блокади. По-перше, сільрадам заборонялася видача дозволів на виїзд за межі краю, а також в національні райони краю, де голоду взагалі не було. По-друге, заборонялася видача проїзних білетів на залізничному і водному транспорті без посвідчень сільрад. По-третє, створювалися на залізничних виходах з краю оперативні заслони, оперманеврені групи і фільтраційні пункти. По-четверте, чекісти, міліція і місцеві активісти брали під контроль ґрунтові шляхи за межами поселень¹⁶⁵.

За даними ОДПУ, які наводить М.Івницький, впродовж 50 днів після появи директиви було затримано 219,5 тис. селян, у тому числі в УСРР – 38 тис., на Північному Кавказі – 47 тис., в ЦЧО – 44 тис., в Західній обл. – 5 тис., на залізницях – 65 тис. З числа затриманих 186,5 тис. були відправлені додому під конвоєм, майже 3 тис. – засуджені, а всі інші чекали суду або перебували під слідством у фільтраційних таборах¹⁶⁶.

У вступній статті до третього тому документального збірника “Трагедия советской деревни” І.Зеленін приділив багато уваги інтерпретації директиви від 22 січня 1933 р. Висновок його варто навести у повному обсязі:

“Отже, в наявності є якийсь ланцюг взаємопов’язаних і взаємозалежних сталінських акцій (цілком або не цілком усвідомлених) по організації “великого голоду”. У хронологічному переліку це: закон від 7 серпня 1932 р. – дітище вождя; його виступ на об’єднаному засіданні Політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) 27 листопада 1932 р. (якесь теоретичне обґрунтування репресій проти всього селянства і одночасно програма дій – “відповісти нищівним ударом”); постанова про паспортну систему 27 грудня 1932 р.; і, нарешті, лиховісна директива від 22 січня 1933 р. Коло замкнулися: основні (об’єктивні) передумови для загальноселянської трагедії були створені”¹⁶⁷.

І.Зеленін був найбільш сильним, поряд з В.Даниловим, фахівцем з аграрної історії радянської доби. У цій статті він назвав директиву від 22 січня 1933 р. одним з небагатьох (після закону від 7 серпня 1932 р.) документів, які засвідчували безпосередню практичну участь Сталіна (не будемо сперечатися, усвідомлену чи не усвідомлену) в організації масового голоду 1932-1933 рр. Зеленін дав також свою версію причин, яку теж доцільно викласти його власними словами: “Виникає все-таки запитання – якими цілями при цьому керувався генсек – бажанням покарати селян за “італьянку” – спробу залишити без хліба робітників і Червону Армію, або за будь-яку ціну “взяти хліб” для здійснення програми індустріалізації, зміцнення оборони країни. На мій погляд, мало місце і перше, і друге”¹⁶⁸.

У чому полягають сила і слабкість двох процитованих уривків з статті І.Зеленіна? Сила полягає в тому, що вчений встановив ланцюг взаємопов’язаних і взаємозалежних сталінських акцій. Сила полягає також і в тому, що Зеленін визнав: Сталін мав своїм наміром викликати в селянському середовищі голод.

Питання про те, навіщо Сталін нищив селян (покарання за “італьянку” чи бажання “взяти хліб”) під кутом зору міжнародного права є другорядним. Більше важить визнання Зеленіним того, що наперед сплановані дії Кремля мали своїм наслідком винищення певної частини селян. Конвенція ООН “Про попередження злочину геноциду і покарання за нього” не цікавиться причинами геноциду. Міжнародний закон кваліфікує геноцид як “намір знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку”.

У процитованому тут визначенні геноциду нас повинен цікавити не перелік груп. Селянство відноситься до непередбачених Конвенцією ООН соціальних груп, і тому позиція І.Зеленіна не може бути аргументом у справі визнання голоду 1932-1933 рр. геноцидом. Для нас важливо поки що тільки те, що Зеленін визнав намір Кремля

нищити людей, що є однією з двох з визначальних ознак геноциду в Конвенції ООН.

Зупинимось тепер на слабких сторонах аналізованої позиції, залучаючи до розгляду й спільну статтю В.Данилова і І.Зеленіна, опубліковану в 2004 р. журналом "Отечественная история". Ця стаття написана після обговорення в Москві книги українських вчених "Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки". Книга була видана Інститутом історії України НАН України до 70-ої річниці Голодомору. 30 авторів створили том великого формату – 888 сторінок, плюс зошит ілюстративного матеріалу в 48 сторінок.

В останні роки Інститут історії України налагодив тісне співробітництво з Інститутом загальної історії РАН, а через нього – з фахівцями інших установ РФ в рамках Українсько-російської комісії істориків (співголови – акад. НАН України Валерій Смолій і акад. РАН Олександр Чубар'ян). Кілька примірників підсумкового дослідження українських істориків про голод 1932-1933 рр. були завчасно переправлені в Москву, і 9 березня 2004 р. в Інституті загальної історії відбулося її обговорення за участю багатьох відомих російських фахівців з аграрної історії. Однак аргументи українських вчених, які ототожнювали Голодомор-33 в Україні з геноцидом, не переконали російську сторону. Не заперечуючи того, що Сталін нищив селян, вони не могли погодитися з тим, що знищувалися передусім українські селяни. В.Данилов і І.Зеленін писали у згаданій тут статті в журналі "Отечественная история": "Якщо вже характеризувати голодомор 1932-1933 рр. як "цілеспрямований геноцид українського селянства", на чому наполягали деякі історики України, то треба мати на увазі, що це був геноцид рівною мірою й російського селянства"¹⁶⁹.

Прізвища авторів статті журнал узяв в траурні рамки. Наших опонентів незабаром після зустрічі не стало. Це велика втрата для російської історичної науки, для всіх нас. Тим більше, що перспективні російські історики молодшого покоління не поспішають братися за розробку "важких проблем".

Повернемося, однак, до аналізу аргументів І.Зеленіна стосовно загальноселянської трагедії, повторених з буквальною точністю в його спільній з В.Даниловим статті. Безумовно, закон від 7 серпня 1932 р. й обіцянка відповісти на саботаж "нищівним ударом" стосувалися всього радянського селянства. Паспортну систему не варто розглядати в контексті голоду 1932-1933 рр., але про це поговоримо окремо. А тепер слід задуматися: проти кого конкретно з показовою метою був спрямований "нищівний удар"? Показовість – це головна ознака терору: знищувати одних, щоб інші боялися.

Відповідь дає сталінська директива від 22 січня 1933 р. – проти УСРР і Кубані. Лише 16 лютого директива була поширена на Нижньо-Волзький край, з якого теж почалися масові виїзди голодуючих селян¹⁷⁰.

Перелічений І.Зеленіним ланцюг сталінських акцій не містить в собі найважливішої ланки – новорічної телеграми Сталіна українським селянам. Це й не дивно, адже телеграма була пов'язана з акцією, яка не мала документального підтвердження: запровадження суцільних обшуків селянських садиб з конфіскацією всього наявного продовольства. Репресії під час обшуків мали певну “правову” основу у вигляді закону від 7 серпня 1932 р. і постанов про натуральне штрафування м'ясом та картоплею. Проте, за свідченнями тих, кому пощастило вижити, репресії вийшли за межі, дозволені наявним каральним законодавством, і перетворилися на акцію, що позбавляла селян всякого продовольства, тобто створювала для них умови, несумісні з життям.

Не слід твердити, що всі сталінські конфіскаційно-каральні акції були спрямовані тільки проти українського селянства. Викачування зерна здійснювалося в усіх хлібовиробних регіонах, що вело до голоду, від якого селяни робили спроби рятуватися втечею в інші регіони. Так було в Поволжі у 1933 р., так було і в Україні за рік до Голодомору. Проте масова акція по викачуванню незернового продовольства в січні 1933 р. була обмежена рамками УСРР і Кубані (документи свідчать, що тільки в одиничних випадках вона стосувалася інших територій та іншого часу). Відбуваючись в рамках хлібозаготівельної кампанії, така акція, що цілком зрозуміло, не мала нічого спільного із заготівлями. Позбавлення селян всього продовольства десятикратно збільшувало масштаби смертності від голоду.

Професор університету в Білефельді (ФРН) Штефан Мерль відмовився підтримати висновок Р.Конквеста і Дж.Мейса про геноцид, який вони обґрунтовували свідченнями українських емігрантів про перекриття українсько-російського кордону. Він не піддавав сумніву свідчень, але твердив, що примусова висилка селян в їхні власні села стосувалася всіх радянських селян і була зумовлена постановою ЦВК і РНК СРСР про запровадження паспортної системи від 27 грудня 1932 р.¹⁷¹

Мерль, як і Конквест, міг не знати сталінської директиви від 22 січня 1933 р., яка перекривала українсько-посійський кордон. Але він формулював свій висновок в 1995 р., тим часом як зміст цієї директиви повторювався у листі ЦК КП(б)У та РНК УСРР від 23 січня 1933 р., який став відомим дослідникам з 1990 р. (він був опублікований в книзі “Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”).

І все-таки виникає запитання: чи могла вплинути на блокаду України постанова про запровадження паспортної системи, що була опублікована раніше, ніж директива від 22 січня 1933 р.?

Безумовно, запровадження системи внутрішніх паспортів з обов'язковою пропискою для населення міст і новобудов мало на меті створити правову основу для закріплення сільського населення в місцях його проживання. І.Зеленін вказував, що голова комісії з паспортизації населення А.Єнукідзе так обгрунтовував основне призначення внутрішнього паспорта: "Необхідно попередити неконтрольоване переміщення по країні величезних мас сільського населення"¹⁷². Проте на конкретну ситуацію, що склалася в УСРР і на Кубані в перші місяці 1933 р., введення паспортів аніскільки не вплинуло.

В англійському варіанті своєї книги про селянську війну в СРСР Андреа Граціозі зауважив, що паспорти на законній підставі позбавляли селян можливості врятуватися втечею з охоплених голодом районів. Перевидаючи цю книгу російською мовою через 5 років, вчений залишив ці слова, але в примітці визнав свою неправоту¹⁷³. І справді, паспортизація населення не могла бути здійснена за лічені тижні або навіть місяці.

У перших постановах про паспортизацію зазначалися лише особи, які повинні були одержати паспорт, а також ті, кому заборонялося його видавати. Наміри держави щодо селянства вперше розкрила тільки прийнята у квітні 1933 р. постанова РНК СРСР "Про видачу громадянам СРСР паспортів на території Союзу РСР". В ній підкреслювалося, що сільські мешканці паспортизації не підлягають¹⁷⁴.

¹ Таугер М.Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. – М., 1996. – С.298, 314.

² Martin Terry. The Affirmative Action Empire. Ithaca and London, 2001. – P.293-294.

³ Мерль Штефан. Голод 1932-1933 годов – геноцид украинцев для осуществления политики русификации? // Отечественная история (Москва). – 1995, № 1. – С.56.

⁴ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932-1933 годов. Итоговый отчет. – К., 1992. – С.132-133.

⁵ Зімон Гергард. Чи був голодомор 1932-1933 рр. інструментом "ліквідації" українського націоналізму? // Український історичний журнал – 2005, № 2. – С.123.

⁶ Сюдюков Ігор. У Службі безпеки України відбулась презентація колекції раніше засекречених документів про Голодомор // День, 2006, 19 серпня.

⁷ Командири великого голоду. Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. – К., 2001. – С.317.

-
-
- ⁸ Державний архів Служби безпеки України. – Ф.16. – Оп.26. – Спр. 2. – Арк. 254-260.
- ⁹ Кульчицький С.В. Перші депортації польського населення УРСР у світлі сталінської національної політики // Депортації українців та поляків. Кінець 1939 – початок 50-х років. – Львів, 1998. – С.16.
- ¹⁰ Командири великого голоду. – С.20.
- ¹¹ Там само. – С.21.
- ¹² Там само. – С.227-228.
- ¹³ Там само. – С.213.
- ¹⁴ Там само. – С.215.
- ¹⁵ Там само. – С.212.
- ¹⁶ Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. – С.169.
- ¹⁷ Там само. – С.179.
- ¹⁸ Письма И.В. Сталина В.М.Молотову. 1925-1936 гг. Сборник документов. – М., 1995. – С.244.
- ¹⁹ Там само. – С.241.
- ²⁰ Командири великого голоду. – С.24.
- ²¹ Ивницкий Н.А. Голод 1932-1933 годов: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. – М., 1996. – С.336.
- ²² Там само.
- ²³ Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. – С.205.
- ²⁴ Там само. – С.219.
- ²⁵ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.194.
- ²⁶ Третя конференція КП(б)У. 6-9 липня 1932 р. – Стенографічний звіт. – Харків, 1932. – С.17.
- ²⁷ Там само. – С.117.
- ²⁸ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С.252.
- ²⁹ Там само. – С.256.
- ³⁰ Коллективизация і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. – К., 1992. – С.501-502.
- ³¹ Командири великого голоду. – С.209.
- ³² Там само. – С.214.
- ³³ Сталин и Каганович. Переписка 1931-1936 гг. – С.188.
- ³⁴ Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.403-404.
- ³⁵ Сталин и Каганович. Переписка 1931-1936 гг. – С.235.
- ³⁶ Там само. – С.240-241.
- ³⁷ Трагедия советской деревни. – М., 2001. – Т.3. – С.453-454.
- ³⁸ Костюк Григорій. Сталінізм в Україні (генеа і наслідки). – К., 1995. – С.133.
- ³⁹ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.210.
- ⁴⁰ Там само. – С.212.
- ⁴¹ Сталин и Каганович. Переписка 1931-1936 гг. – С.131.
- ⁴² Там само. – С.273-274.
- ⁴³ Там само. – С.276.

-
- ⁴⁴ Там само. – С.18.
⁴⁵ Там само. – С.284.
⁴⁶ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. – Т.2. – К., 1994. – С.321.
⁴⁷ Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. – С.241-242.
⁴⁸ Там само. – С.287.
⁴⁹ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.278-259.
⁵⁰ Там само. – С.260.
⁵¹ Там само. – С.261, 265.
⁵² Командири великого голоду. – С.264-265.
⁵³ Там само. – С.33.
⁵⁴ Сталин и Каганович. Переписка 1931-1936 гг. – С.187.
⁵⁵ Там само. – С.191.
⁵⁶ Там само. – С.341.
⁵⁷ Там само. – С.224.
⁵⁸ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.313.
⁵⁹ Сталин и Каганович. Переписка 1931-1936 гг. – С.104.
⁶⁰ Там само. – С.189.
⁶¹ Там само. – С.197.
⁶² Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.219,313.
⁶³ Таугер М.Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьба российского крестьянства. – М., 1996. – С.313, 331.
⁶⁴ Сталин и Каганович. Переписка 1931-1936 гг. – С.166-167.
⁶⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр. 268. Арк. 116.
⁶⁶ Державний архів СБ України. – Ф.16. – Оп. 25. – Спр. 2. – Арк. 12.
⁶⁷ Там само. – Арк. 6.
⁶⁸ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.185.
⁶⁹ ДА СБУ. – Ф.16. – Оп.25. – Спр.2. – Арк. 315.
⁷⁰ Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.440-441.
⁷¹ Сталин И. Сочинения. – Т.7. – С.71-72.
⁷² Костюк Григорій. Сталінізм в Україні (генеза і наслідки). – К., 1995. – С.135.
⁷³ Голод-геноцид 1932-1933 років в Україні. За загальною редакцією Ю.Шаповала. Без місця видання (Канада), 2005. – С.146-211.
⁷⁴ Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.559.
⁷⁵ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.265.
⁷⁶ Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.515.
⁷⁷ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.292.
⁷⁸ Командири великого голоду. – С.233-235.
⁷⁹ Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.528-529.
⁸⁰ Командири великого голоду. – С.236.
⁸¹ Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.548.
⁸² Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.286.
⁸³ Там само. – С.287.

-
-
- ⁸⁴ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.341.
- ⁸⁵ Там само. – С.289.
- ⁸⁶ Командири великого голоду. – С.238.
- ⁸⁷ Там само. – С.36, 239.
- ⁸⁸ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. – С.548.
- ⁸⁹ Там само. – С.549.
- ⁹⁰ Там само.
- ⁹¹ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.250-251.
- ⁹² Там само. – С.254.
- ⁹³ Там само.
- ⁹⁴ Там само. – С.257.
- ⁹⁵ Там само. – С.254.
- ⁹⁶ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. – С.550.
- ⁹⁷ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.256.
- ⁹⁸ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.282-283.
- ⁹⁹ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.264.
- ¹⁰⁰ Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.623.
- ¹⁰¹ Там само. – С.625.
- ¹⁰² Правда, 1964, 26 травня.
- ¹⁰³ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.282.
- ¹⁰⁴ Там само. – С.284.
- ¹⁰⁵ Командири великого голоду. – С.315.
- ¹⁰⁶ Там само. – С.254.
- ¹⁰⁷ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.283-284.
- ¹⁰⁸ Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine. – Volume two. – Washington, 1990. – P.769.
- ¹⁰⁹ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.284.
- ¹¹⁰ Там само. – С.284, 286.
- ¹¹¹ Там само. – С.291.
- ¹¹² Там само. – С.295.
- ¹¹³ Командири великого голоду. – С.315.
- ¹¹⁴ Там само. – С.316.
- ¹¹⁵ Там само. – С.317.
- ¹¹⁶ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.273.
- ¹¹⁷ Командири великого голоду. – С.316.
- ¹¹⁸ Там само. – С.319.
- ¹¹⁹ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.274.
- ¹²⁰ Командири великого голоду. – С.323-324.

-
- ¹²¹ Там само. – С.250.
¹²² Там само. – С.281-282.
¹²³ Там само. – С.254.
¹²⁴ Там само. – С.291- 292.
¹²⁵ Скрипник М. Статті й промови. – Т.II. Ч.1. – Харків, 1931. – С.322.
¹²⁶ Martin Terry. The Affirmative Action Empire. – P.290.
¹²⁷ Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.426.
¹²⁸ Командири великого голоду. – С.51.
¹²⁹ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.292.
¹³⁰ Там само. – С.292-293.
¹³¹ Там само. – С.293.
¹³² Там само. – С.293-294.
¹³³ Командири великого голоду. – С.312-313.
¹³⁴ Там само. – С.254.
¹³⁵ Там само. – С.43.
¹³⁶ Трагедия советской деревни. – С.522.
¹³⁷ Командири великого голоду. – С.267.
¹³⁸ Там само. – С.269.
¹³⁹ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.293.
¹⁴⁰ Martin Terry. The Affirmative Action Empire. – P.300-301.
¹⁴¹ Командири великого голоду. – С.43, 258-259.
¹⁴² Там само. – С.43.
¹⁴³ Там само. – С.272-273.
¹⁴⁴ Осколков Евгений. Голод 1932-1933 гг. в зерновых районах Северо-Кавказского края // Голодомор 1932-1933 гг. в Україні: причини і наслідки. – К., 1995. – С.120.
¹⁴⁵ Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. – С.299.
¹⁴⁶ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К., 2002. – С.189.
¹⁴⁷ Голод-геноцид 1932-1933 років в Україні. Канадське видання (без зазначення місця), 2005. – С.297.
¹⁴⁸ Там само. – С.297-298.
¹⁴⁹ Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.559.
¹⁵⁰ Державний архів СБ України. – Ф.16. – Оп. 27. – Спр. 4. – Арк. 15.
¹⁵¹ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.336.
¹⁵² Там само. – С.308.
¹⁵³ Сборник законов СССР. – 1930. - № 24. – Ст.256.
¹⁵⁴ Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine. – Washington, 1990. – Vol.1. – P.219.
¹⁵⁵ Там само. – С.352.
¹⁵⁶ Там само. – С.77.

-
- ¹⁵⁷ Там само. – Т.2. – С.765-766.
¹⁵⁸ Там само. – Т.3. – С.1328.
¹⁵⁹ Там само. – С.1371.
¹⁶⁰ Там само. – Т.1. – С.315.
¹⁶¹ Там само. – С.354.
¹⁶² Там само. – Т.2. – С.1098.
¹⁶³ Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.32.
¹⁶⁴ Там само. – С.635.
¹⁶⁵ Там само. – С.637.
¹⁶⁶ Ивницкий Николай. Хлебозаготовки 1932-33 годов и голод 1933 года // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. – К., 2000. – С.114.
¹⁶⁷ Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.33.
¹⁶⁸ Там само. – С.32.
¹⁶⁹ Данилов В.П., Зеленин И.Е. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии // Отечественная история. – 2004, № 5. – С.109.
¹⁷⁰ Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.644.
¹⁷¹ Мерль Штефан. Голод 1932-1933 годов – геноцид украинцев для осуществления политики русификации? // Отечественная история. – 1995, № 1. – С. 54, 56.
¹⁷² Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.32.
¹⁷³ Грациози Андреа. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933. – М., 2001. – С.65, 94.
¹⁷⁴ Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – С.632.